

Helse og frafall i videregående opplæring

Underlagsrapport til Sosial ulikhet i helse:

En norsk kunnskapsoversikt

Heidi Bergsli

Sosialforsk, Høgskolen i Oslo og Akershus

2013

Innhold

Innledning.....	3
Rapportens metodetilnærming og oppbygning	4
Utviklingen innen utdanning og arbeidsliv i Norge	5
Videregående opplæring og fullføring i Norge – generelle trekk	7
Ulikheter innen gjennomføring og kompetanseoppnåelse	8
Internasjonale sammenligninger av dropout i videregående opplæring.....	11
Perspektiver på sosial ulikhet i videregående opplæring	12
Sosiale faktorer bak prestasjoner og frafall i videregående opplæring	14
Fra grunnskole til videregående opplæring	15
Betydningen av familiesituasjon og foreldrenes sosioøkonomiske status	16
Programforskjeller.....	17
Situasjonen for lærlinger	19
Skolens påvirkning	20
Kompetanseoppnåelse blant minoriteter	21
Kontekstuelle forskjeller	23
Ungdomshelse og skole/utdanning.....	24
Forholdet mellom helse og frafall i videregående opplæring	25
Selvvurdert helse	26
Mental helse	27
Somatisk helse.....	29
Helseatferd	30
Skolens påvirkning	30
Skolehelsetjenesten	31
Utfall av manglende videregående kompetanseoppnåelse.....	33
Internasjonale sammenligninger.....	33
Utdannings- og arbeidsmarkedstilknytning i en norsk kontekst	34
Kontekstuelle forhold	35
Betydningen av kjønn.....	36
Betydningen av innvandrerbakgrunn	36
Voksenopplæring	36
Helse og manglende videregående kompetanseoppnåelse.....	37

Utsatte grupper	38
Unge med nedsatt funksjonsevne	38
Barneverns klienter	39
Sosialhjelpsmottakere.....	39
Unge uføre i Norge.....	40
Unge uføre, utdanning og frafall	41
Innsikt i unge uføres livssituasjon	42
Reformeringen av videregående opplæring	44
Reform 94.....	44
Oppfølgingstjenesten.....	46
Kunnskapsløftet.....	46
Politiske satsinger for å redusere frafall	48
Ny GIV	48
Oppfølgingsprosjektet	49
Overgangsprosjektet med Intensivopplæringen	50
Andre tiltak.....	51
Avslutning	52
Litteraturliste	54

Innledning

Denne underlagsrapporten undersøker forholdet mellom frafall i videregående opplæring og helse, de sosiale determinanter som påvirker dette forholdet, og de politiske tiltak som er iverksatt i Norge for å redusere frafallet og dårlige helseutfall. Frafall i den norske videregående opplæringen er et omfattende problem, og det har ikke vært nedgang i frafallsratene de siste tjue årene. Manglende kompetanseoppnåelse fra videregående opplæring reduserer mulighetene i dagens arbeidsmarked, og det øker sannsynligheten for uføretrygd og dårligere levekår og helse gjennom livet. Frafall er også problematisk fordi konsekvensene er forsterket i det såkalte kunnskapssamfunnet, hvor også den samfunnsøkonomiske kostanden er stor (Falch m.fl. 2009).

Utdanning er en viktig sosial determinant for helse (WHO 2008, Marmot 2010). Betydningen av videregående opplæring er stor for tilknytning til arbeidslivet og for inntektsutvikling. For å oppnå dette kompetansenivået spiller helsen en rolle, samtidig som kompetansegrunnlag fra videregående opplæring er relatert til ulike helseutfall. På samme tid er prestasjoner, valg av opplæringsprogram og gjennomføring av videregående opplæring knyttet til sosial bakgrunn, og derved sosial ulikhet i både utdanning og helse. Valget og resultatet av videregående opplæring er fundamentalt for sosial ulikhet i rekruttering til høyere utdanning, siden dette valget innebærer den største sosiale utsilingen (Nordli Hansen 2005, s. 134). Mens idéen om at alle skulle ha muligheter til posisjoner i samfunnet basert på evner og interesser og ikke sosial bakgrunn resulterte i innføringen av fellesskolen på 1920-tallet (Aas 2006), ble et mål om videregående opplæring for alle rettighetsfestet for tjue år siden gjennom reform 94.

Høsten 2012 var 92 prosent av norske 16-18-åringer registrert som elev eller lærling i videregående opplæring, hvorav 58 prosent fulgte studieforberevende utdanningsprogram og 42 prosent fulgte yrkesfaglige program (Statistisk sentralbyrå (SSB) 2012a).¹ På studieforberevende program er andelen jenter 55 prosent, mens det på yrkesfaglige program er 55 prosent gutter. Andelen 16-18-åringer med innvandrerbakgrunn som er elever eller lærlinger er 76 prosent, mens den utgjør 91 prosent av norskfødte med innvandrerforeldre. Det er slik fortsatt kjønnsforskjeller i valg av studieprogrammer, mens personer med innvandrerbakgrunn avanserer på generasjonsbasis (Utdanningsdirektoratet 2013).

I Norge har gjennomstrømmingen i videregående opplæring vært stabil siden 1994, der mellom 69 og 72 prosent av elevene har oppnådd studie- eller yrkeskompetanse innen fem år. Sju av ti av de 62 000 elevene som startet i videregående opplæring i 2006 fullførte og bestod innen fem år, hvorav halvparten oppnådde vitnemål, 20 prosent fikk fagbrev og 30 prosent ikke oppnådde formelle kvalifikasjoner (SSB 2012b). Det er disse 30 prosentene som opptar oss i denne rapporten. Det at så mange ungdommer slutter eller ikke oppnår kompetansebevis fra videregående skole er et utfall av en lengre prosess som er knyttet til oppvekstsituasjon og tidligere mestringserfaringer, og det øker risikoen for dårlig helse og marginalisering i voksenlivet. I tillegg følger frafall sosiale skillelinjer, som tilsier at universell rett til videregående opplæring i dag kjennetegnes av strukturelle begrensninger for individets muligheter.

¹ <http://www.ssb.no/vgu/> hentet .03.03.2013.

Rapportens metodetilnærming og oppbygning

Markussen m.fl. (2006, 2008) bruker begrepet bortvalg for å vise at ungdommen tar et valg om ikke å gjennomføre videregående opplæring. I denne rapporten ønsker vi å diskutere hvordan sosioøkonomisk status påvirker forholdet mellom opplæring og helse gjennom livsløpet, og hvilke sosiale mekanismer og effekter som inntreffer når videregående opplæring ikke er gjennomført eller bestått. Vi vil derfor bruke begrep som frafall, avbrytelse og dropout for å diskutere gruppen som avbryter skoleløpet. Dette er ikke for å si at enkelte ikke tar et gjennomveid valg om å forlate skolegangen, men at fokuset er på det komplekse samvirket av sosiale mekanismer som for mange individer betyr at valget ikke er basert på reell frihet.

Denne rapporten innebærer en strategisk og ikke uttømmende litteraturgjennomgang om forholdene mellom helse og frafall i videregående opplæring. Med livsløpsperspektivet til grunn innebærer det at rapporten inkluderer betydningen av helse, oppvekstsvilkår og skoleprestasjoner frem til endt grunnopplæring for gjennomføring av videregående skole, og hvilken rolle manglende gjennomføring spiller for senere helseforhold og tilknytning til samfunns- og arbeidsliv. Søkelyset er på de norske forholdene og den forskning som belyser dem, men som teoretisk og komparativt settes inn i en internasjonal forskningskontekst.

Litteratursøk ble i første runde konsentrert om norske og nordiske studier og litteraturgjennomganger, for så å inkludere internasjonale publikasjoner som diskuterer forholdet mellom dropout og helse, uten strenge inkluderingskriterier. Søk i ulike forskningsdatabaser innebar individuelle og kombinerte søkeord slik som helse, skole, utdanning, videregående opplæring, skoleprestasjoner, frafall, ungdom, ufør, arbeidsliv, arbeidsmarked og sosial ulikhet (også ved de engelske termene). Enkelte forskningsinstitusjoners publikasjonsarkiv er gjennomgått,² og relevante politiske og etatsbaserte rapporter er inkludert. Det vises til litteraturreferansene for de mer inngående metodediskusjoner som av hensyn til lesertilgjengelighet og omfangsbegrensning hovedsakelig utelates i denne rapporten.

Vi skal først diskutere den norske konteksten for frafall i videregående opplæring også sammenlignet med andre land, før vi går inn på noen sentrale, teoretiske perspektiver på frafall og prestasjonsforskjeller. Dette danner den deskriptive og teoretiske bakgrunnen for diskusjonen av de sosiale og helsemessige forholdene som kjennetegner frafall i videregående opplæring, og de uheldige konsekvensene som frafall kan ha for samfunns- og arbeidslivsdeltakelse. Vi skal med dette diskutere dårlig helse som årsak til og konsekvens av manglende kompetanseoppnåelse fra videregående opplæring. Dette er spørsmål om kausalitet og seleksjon som forklaring på helseforhold gjennom livsløpet. Mens kausalitetsforklaringer vektlegger effekten av sosioøkonomiske forhold på helse, innebærer seleksjonsforklaringer at helse, ved å påvirke sosial mobilitet, bidrar til sosioøkonomisk status. I denne sammenheng er spørsmålet om dårlig prestasjonsoppnåelse og frafall i den videregående skolen forårsaker dårlig helse og sosial eksklusjon (kausalitet), eller om dårlig helse forårsaker dårlig prestasjonsoppnåelse og frafall i skolen (seleksjon). Til sist drøftes reformingen av videregående opplæring i Norge, herunder politiske satsinger mot frafall.

² Spesielt kan nevnes prosjektporteføljen og publikasjonslistene til NOVA, FAFO, AFI, Nasjonalt Folkehelseinstitutt, NTNU (HUNT), Sintef, Frishsenteret og Nordens velferdssenter.

Utviklingen innen utdanning og arbeidsliv i Norge

I kunnskapssamfunnet, en ofte brukt betegnelse på dagens samfunnsform, er humankapital og formalkompetanse vektlagte faktorer for samfunnsutviklingen. Den økte etterspørselen av formelle kvalifikasjoner innebærer at videregående opplæring skal være en universell transittstasjon for ungdom på vei mot voksenlivet. Dette innebærer stor endring de siste femti årene.

I 1950 hadde 84 prosent av arbeidsstyrken grunnskoleopplæring som høyeste utdanningsnivå, mens andelen i 2004 var på 11 prosent (Hernes 2010, s.20). Et ungdomsarbeidsmarked bestående av fulltidsjobber i fast ansettelse som ikke krever formell kompetanse er i stor grad historie. I løpet av 1970- og 1980-tallet ble etterspørselen av unge, ufaglærte arbeidere gradvis mindre, fra rundt 31 prosent i 1975 til rundt åtte prosent i 1990 for 17-19-åringene - et nivå som også holdt seg på 1990-tallet (Grøgaard 2006, s.226). Til gjengjeld økte antall deltidsstillinger gjennom fremveksten av konsum- og servicesamfunnet. Grøgaards studie viser at 2/3 av ungdommene som gikk inn i arbeidslivet mellom 1994 og 1998 fikk fulltidsjobb, men at dette hovedsakelig gjaldt midlertidige stillinger, og få av de yngste fikk jobb som hovedbeskjeftigelse (s.227).

Med den større andel ungdom som på denne bakgrunn gjennomfører videregående opplæring skjer en kvalifiseringsdeflasjon der verdien på dette utdanningsnivået faller. Det blir tilnærmet et minimumskrav for kvalifisering til arbeidslivet. Reform 94 ga ungdom rett til videregående opplæring, og de aller fleste elevene som går ut av grunnskolen i dag går rett over i videregående skole. Det gjelder 96-97 prosent av elevene i grunnskolen (Utdanningsdirektoratet 2013).

I 1985 hadde nesten 46 prosent av befolkningen over 16 år grunnskole som høyeste utdanningsnivå, en andel som hadde sunket til vel 28 prosent i 2012. I samme periode steg andelen med høyere utdanning fra 13 til litt under 30 prosent (SSB 2013). Det er også en tydelig utdanningsgradient i sysselsetting; andel sysselsatte øker suksessivt med økende utdanningsnivå (Grøgaard og Aamodt 2006, s.23). Utdanningsekspløsjonen i Norge henger sammen med utviklingen på arbeidsmarkedet, men også innrykket av kvinner i høyere utdanning (Kunnskapsdepartementet 2010). Kvinner i høyere utdanning har økt sin andel. Eksempelvis har andelen kvinner med grunnskole som høyeste utdanningsnivå blitt redusert fra ca. 49 prosent til ca. 28 prosent fra 1985 til 2012.

Sysselsatte med grunnskole- eller videregående grunnkursnivå som høyeste oppnådde utdanningsnivå vil i følge SSB sine framskrivinger reduseres fra 21 til 15 prosent mellom 2007 og 2015 (NOU 2012, s.31). I følge framskrivningene vil det bli et høyere tilbud av arbeidskraft enn etterspørsel på dette kompetansenivået, mens behovet for arbeidskraft med høyere utdanning vil øke, spesielt innen økonomi og administrasjon og i helse- og omsorgssektoren. Innen deler av fag- og yrkesutdanningen forventes også etterspørselen å vokse (Kunnskapsdepartementet 2010). Disse utviklingstrekkene antyder at manglende formelle kvalifikasjoner kan utgjøre en enda større barriere i arbeidsmarkedet fremover.

Studien til Vibe m.fl. (2012) indikerer at akademisering preger den norske videregående opplæringen, og at foreldrenes utdanningsbakgrunn bidrar til å forklare dette. For hvert kull øker utdanningsambisjonene i takt med foreldrenes utdanningsnivå. Andelen av

avgangselevene fra grunnskolen der minst én av foreldrene har fullført høyere utdanning steg fra 40,4 prosent i 2004-kullet til 42,3 prosent i 2007-kullet. Forskerne mener dette viser en trend der sannsynligheten for valg av studieforberedende retninger øker med veksten i elever med utdannede foreldre. Med en slik utvikling kunne vi forvente at sosial klasse får gradvis mindre betydning for opplærings- og utdanningsvalg. Slik er det derimot ikke. Studier antyder at sosial bakgrunn fortsatt har stor betydning (Caspersen m.fl. 2012). Sosiale forskjeller er systematiske ved at de med høy sosial posisjon (foreldrenes utdanningsnivå og/eller inntektsnivå) over tid har de høyeste andelene som har nådd studiekompetanse, og de med lav posisjon har de minste andelene, mens de med middels sosial posisjon befinner seg i mellomsjiktet (Nordli Hansen og Mastekaasa 2010, s.125). På universitetsnivå er ulikhetene ytterligere forsterket og har i følge forfatterne et elitepreg; til tross for at andelen med lav sosial posisjon ble fordoblet mellom 1983 og 2006, er det gjennomgående rundt fem prosent i denne gruppen som har oppnådd høyere utdanning, mens over 30 prosent i gruppen med høy sosial posisjon de senere år har utdanning på dette nivået. Sosial posisjon ser imidlertid ut til å være av større betydning for utdanningsvalg og prestasjoner enn for yrkesvalg og lønnsnivå (Helland og Opheim 2006).

I 2012 konkluderte Statistisk sentralbyrå (SSB) med at det trolig utdannes for få personer med videregående fagutdanning rettet mot industri og bygge- og anleggssektoren, realfagskompetanse, helsepersonell og lærere (Gjefsen m.fl. 2012). Det pekes også på at det kan bli større tilbud enn etterspørsel av kompetanse innen økonomi og administrasjon, samfunnsfag, sosialfag, humanistiske og estetiske fag. For videregående opplæring ser det ut til å være større behov for yrkesfaglig enn for studieforberedende kompetanse.

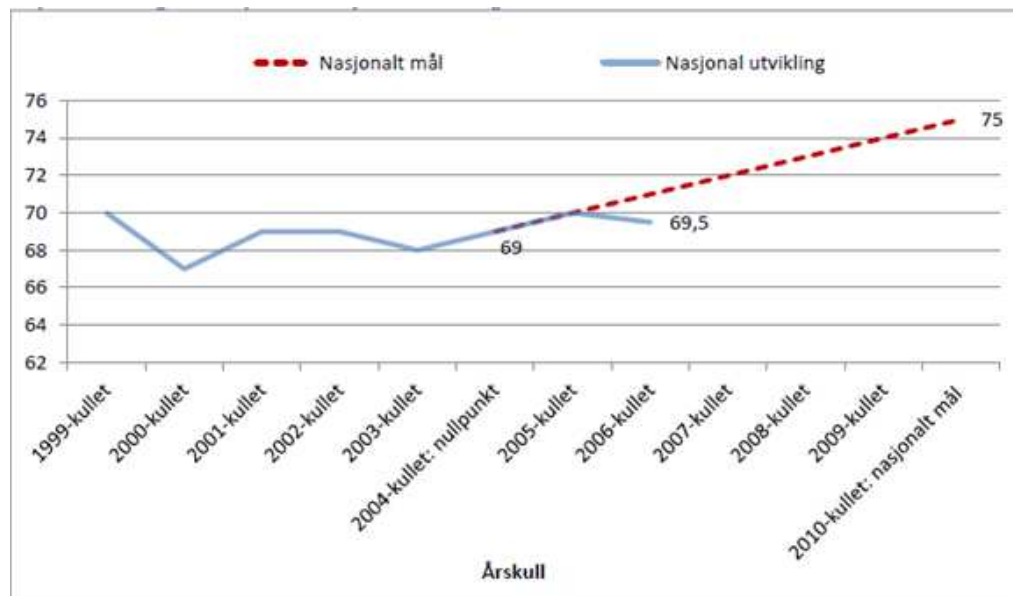
I Bedriftsundersøkelsen 2012 gjennomført av SSB svarer 80 prosent av bedriftene i utvalget at de har rekrutteringsproblemer på grunn av mangel på søkere, estimert som en mangel på arbeidskraft på nær 37 000 personer (Sørbø og Jacobsen 2012). Mangelen var størst innen produksjon av maskiner og utstyr, bygg- og anleggsnæringen, samt overnattings- og serveringsvirksomhet. Målt i antall personer er det innen eiendomsdrift, forretningsmessig og faglig tjenesteyting størst mangel på arbeidskraft. Undersøkelsen viser at det også i andre sektorer er mangel på utdannede fagarbeidere. Blant annet har bedriftene problemer med å rekruttere kokker, servitører, elektrikere og tømrere (Bjørkeng 2013).

Bjørnstad og Gjelsvik (2011) sine framskrivninger av det framtidige behovet for arbeidskraft etter utdanning i Norge frem til 2030 indikerer at personer med lav utdanning er mest utsatt for å miste jobben dersom de økonomiske rammebetingelsene forverres. Lavt utdannede personer er i større grad sysselsatt i konkurranseutsatte sektorer og har en løsere tilknytning til arbeidsmarkedet. De er derfor mer sårbare i en situasjon med lavere sysselsetting. Personer med utdanning under universitets- og høyskolenivå kan på basis av disse prognosene oppleve større risiko for å ha en marginal plass i arbeidslivet, bli arbeidsledig i en nedgangskonjunktur, eller når konkurransevilkårene for det private næringsliv forverres.

Videregående opplæring og fullføring i Norge – generelle trekk

Andelen elever som gjennomfører videregående opplæring med studie- og yrkeskompetanse innen fem år har ligget jevnt på rundt 70 prosent siden reform 94. Figur 1 nedenfor viser utviklingen i gjennomføring samt det nasjonale målet om at andelen elever som gjennomfører med studie- eller yrkeskompetanse innen fem år øker til 75 prosent innen 2015 (Utdanningsdirektoratet 2013, s.8). Etter 1999-kullet sank andelen som fullførte og besto frem til 2003-kullet. Derpå økte andelen frem mot 2005-kullet, for så å synke igjen for 2006-kullet.

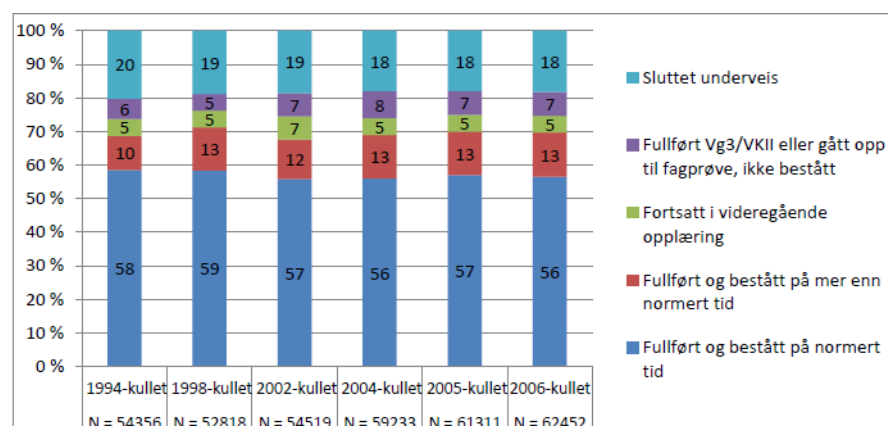
Figur 1 Gjennomføringsgrad og nasjonale mål

Kilde: Utdanningsdirektoratet 2013, s.12 (fra Skoleporten).

Som vist i figur 2 nedenfor gjennomførte 56 prosent av elevene i 2006-kullet med studie- eller yrkeskompetanse på normert tid, fem prosent befant seg fortsatt i skolen i 2011, sju prosent hadde gjennomført uten å bestå, mens 18 prosent hadde avbrutt opplæringen.

Figur 2 Gjennomføring av videregående opplæring etter prosentandel av 1994-2006-kullene.

Kilde: Utdanningsdirektoratet 2013, s.19 (etter SSB).

Mange av elevene som ikke oppnår full studie- eller yrkeskompetanse (vitnemål eller fag- og svennebrev) har oppnådd grunnkompetanse, det vil si gjennomført deler av opplæringen. I 2006-kullet som i tidligere kull manglet én av fire kun et eller flere fag for å oppnå full studie- eller yrkeskompetanse (Markussen m.fl. 2008, Utdanningsdirektoratet 2012). Markussen m.fl. (2008) pekte videre på at mens 19 prosent av kullet avbrøt i løpet av normert tid, vendte over halvparten tilbake, og av disse oppnådde omtrent én av fire studie- eller yrkeskompetanse.

Studien til Markussen og Seland (2012) av frafall i Akershus (i skoleåret 2010-2011) fant at blant dem som avbrøt opplæringen sluttet den aller største andelen elever i overgangen til nytt studieår. Disse utgjorde 62 prosent, mens 38 prosent sluttet i løpet av skoleåret. Sju prosent gjennomførte uten å bestå. Forskerne fant at hovedandelen på 63,5 prosent av overgangsslutterne avbrøt etter 2. året (Vg2), mens 36,5 prosent sluttet etter 1. året (Vg1). Hele 85 prosent av overgangsflytterne sluttet fra yrkesfaglige program begge årene, hvorav 78 prosent avbrøt skolegangen i overgangen fra skole og læreplass.

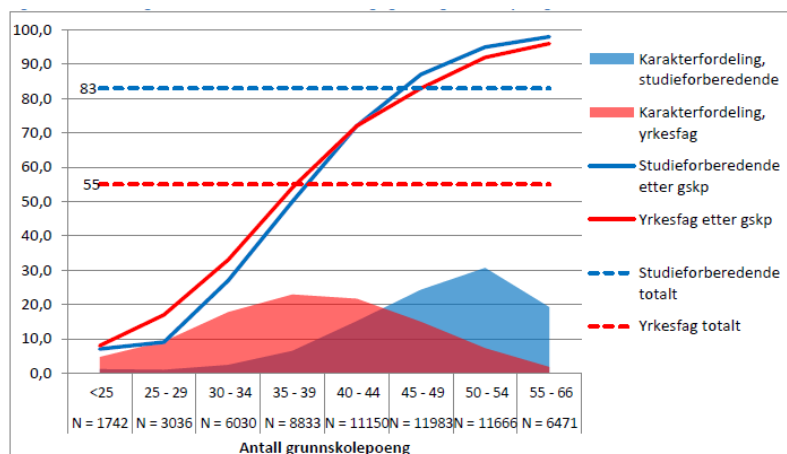
Slik som i andre land er det også i Norge sammenheng mellom økonomiske konjunkturer og frafallsrater. Kathrine von Simson (kommende publikasjon) finner at når andelen som går fra å være arbeidsledige til å få jobb øker med en prosent, øker sannsynligheten for å avbryte skolegangen med mellom 0,1 - 0,4 prosent. Forfatteren viser til at effekten er størst for elever som starter på studieforbredende program, mens effekten for yrkesfag sannsynligvis motvirkes av at det er færre læreplasser i en nedgangskonjunktur.

Ulikheter innen gjennomføring og kompetanseoppnåelse

Det er gjennomgående forskjeller i å fullføre og bestå innen fem år *mellom studieforbredende og yrkesfaglige program* og internt innen disse. For 2006-kullet på yrkesfag besto 42 prosent av elevene på restaurant- og matfag mot 80 prosent av elevene på medier og kommunikasjon. På de studieforbredende programmene er andelen som gjennomfører og består innen fem år 84,5 prosent på idrettsfag og 89 prosent på musikk, dans og drama (Utdanningsdirektoratet 2013, s.17).

Elever som begynner på yrkesfag har mulighet til å oppnå studiekompetanse ved påbygging til generell studiekompetanse. En fjerdedel av elevene som startet på yrkesfag fullbyrder videregående opplæring med studiekompetanse. Under 50 prosent av elevene på samtlige yrkesfag oppnår yrkeskompetanse i løpet av fem år.

Figur 3 Kompetanseoppnåelse etter fem år i 2006-kullet etter studieretning og karakterpoeng fra grunnskolen. I prosent.

Kilde: Utdanningsdirektoratet 2013, s.21 (fra SSB).

Det er også tydelig *sosiale forskjeller* både i form av progresjon og sannsynlighet for frafall. Støren m.fl. (2007, 5.8) finner at omtrent 30 prosent flere barn av høyt utdannede mødre har fullført videregående opplæring enn barn av mødre med lavt utdanningsnivå. Tabell 1 hentet fra Støren m.fl. viser den sosiale gradienten i elevenes fullføring etter fars inntekt.

Tabell 1. Fullføring etter fars inntekt i 2001.

Tabell 5.15 Fullføring etter fars inntekt i 2001.

Fars bruttoinntekt, inndelt i deciler (se tabell V.40)	Fullført på normert tid	Fullført i løpet av fire år	Fullført i løpet av fem år
1. decil	41,1	47,1	53,9
2. decil	47,4	53,2	61,6
3. decil	52,4	58,1	67,0
4. decil	55,1	60,9	69,8
5. decil	57,7	63,6	72,0
6. decil	60,4	66,2	74,6
7. decil	62,5	68,3	76,6
8. decil	63,9	69,9	76,7
9. decil	67,2	73,4	79,6
10. decil	72,7	79,3	83,6
I alt*	58,1	64,0	71,6

* Gjennomsnittet (i alt) er beregnet ut fra alle med oppgitt inntekt for far, det vil si 140703 personer for alle tre kull (fullføring i på normert tid og i løpet av fire år) og 93357 personer for 1999- og 2000-kullet (fullføring i løpet av fem år).

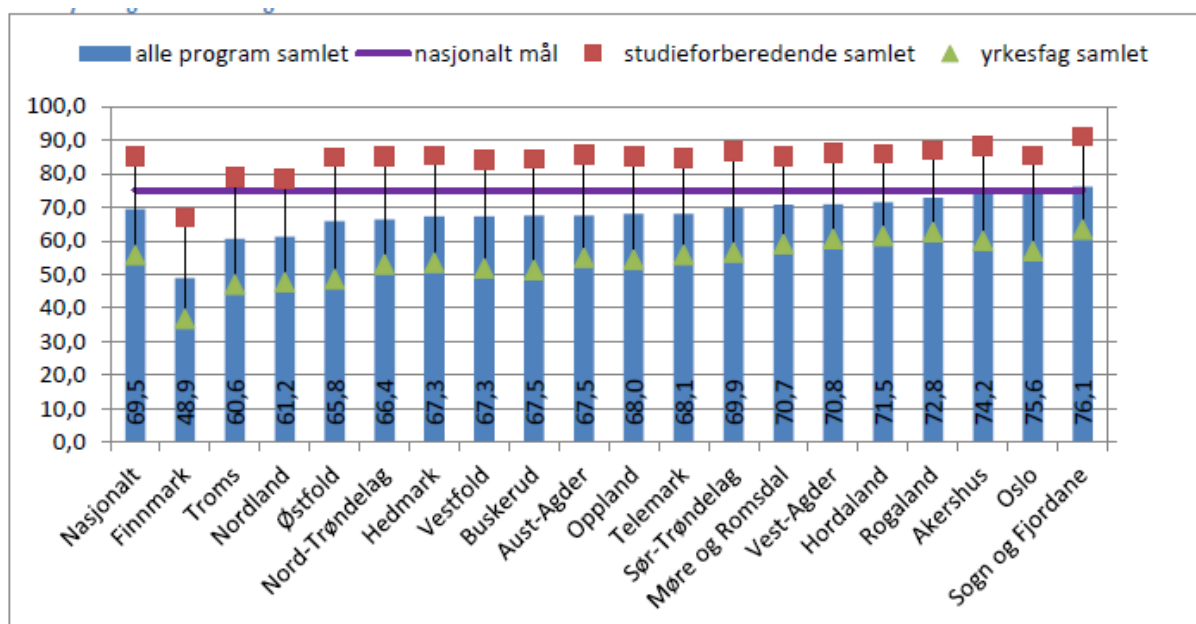
Kilde: Støren m.fl. 2007, s. 133).

Mens 41,1 prosent av elevene som har far med lavest inntekt fullførte på normert tid, fullførte 72,7 prosent av elevene som har far med høyest inntekt på normert tid, en differanse på 31,6 prosent. Regnet ved fullført opplæring innen fem år er differansen noe mindre, 29,7 prosent.

Kjønnsforskjellene er rimelig store ved frafall og kompetanseoppnåelse, der jenter i større grad oppnår studie- eller yrkeskompetanse, færre jenter gjennomfører uten å bestå, og færre slutter i løpet av den videregående opplæringen i forhold til gutter. I 2006-kullet var det 74 prosent av jentene som hadde fullført med studie- eller yrkeskompetanse innen fem år, mens andelen blant guttene var 65 prosent (Utdanningsdirektoratet 2013).

Det er også store *fylkesvise forskjeller* i gjennomføring, som vist i figur 4 nedenfor. For 2006-kullet fullførte og besto 76 prosent av kullet i Sogn og Fjordane videregående opplæring innen fem år, mens andelen i Finnmark var på 49 prosent (Utdanningsdirektoratet 2013). Disse geografiske ulikhetene har vært vedvarende, og forskningen viser at lavere progresjon og kompetanseoppnåelse i de tre nordligste fylkene består etter at det kontrolleres for studieretning, sosioøkonomisk bakgrunn og grunnskolekarakterer (Frøseth m.fl. 2010). Regnes gjennomføringen imidlertid etter ti år blir de fylkesvise forskjellene betraktelig mindre (Utdanningsdirektoratet 2013). Andelen som fullfører og består øker da med rundt ni prosent, og forskjellene mellom utdanningsprogrammene blir også mindre (Utdanningsdirektoratet 2012).

Figur 4 Fylkesvise prosentandeler for gjennomføring av videregående opplæring etter fem år etter studieretning. 2006-kullet.

Kilde: Utdanningsdirektoratet 2013, s.13 (fra Skoleporten).

Blant *minoritetslevne* har det vært forbedret progresjon siden reform 94, selv om det er en mindre andel av minoritetsungdom som tar videregående opplæring, og det er en lavere andel som fullfører med studie- eller yrkeskompetanse sammenlignet med majoritetslevne (Støren m.fl. 2007, 5.9). Andelen blant ikke-vestlige innvandrere som fullførte med yrkes- eller studiekompetanse var 50,2 prosent, mens det for etterkommerne var 58,8 prosent.

Internasjonale sammenligninger av dropout i videregående opplæring

Sammenligningen av internasjonale data på frafall og gjennomføring i videregående opplæring er usikker siden statistikken er ulik mellom landene, og siden utdanningssystemene er forskjellig oppbygd og av varierende lengde (Markussen 2010). OECD sine målinger som refereres under har heller ikke data på hvor stor andel av ungdomskullene som starter og fullfører videregående opplæring. I de nordiske landene, hvor majoriteten av kullene begynner i opplæringen, vil det være vanskelig å sammenligne fullføringsgrad med land hvor en mindre andel av kullene starter videregående opplæring. I de nordiske landene er det dessuten mange som gjennomfører opplæringen som voksen, spesielt i løpet av 20-årene (Halvorsen m.fl. 2012). Tallene er likevel interessante da de viser at norsk gjennomstrømming følger internasjonale tendenser, men at noen trender ser ut til å være sterkere i Norge sammenlignet med andre land. Samtidig er den vedvarende betydningen av sosial bakgrunn for gjennomføring av videregående opplæring et paradoks i den velferdsstatlige konteksten.

OECD's *Education at a glance* (2012) har laget indikatorer på frafall og gjennomføring brukt på 25 land, der det tyder på at Norge på dette sammenligningsgrunnlaget har rimelig lav gjennomføringsgrad, store kjønnsforskjeller, og svært lav gjennomføring for elever med lavt utdannede foreldre. Mens et gjennomsnitt på 70 prosent av elevene fullførte videregående opplæring på *normert* tid i OECD-landene, lå Norge på delt 21. plass med 57 prosent. I alle land fullførte åtte prosent flere jenter enn gutter på normert tid, mens forskjellen i Norge var størst, med 18 prosent. To år etter normert tid var forskjellene imidlertid redusert til åtte prosent for Norges del, mot fem prosent i OECD som helhet. Når gjennomstrømmingen regnes etter fem år, har det norske gjennomsnittet vært stabilt på 68-72 prosent siden 1994 (SSB 2011),³ mens OECD-gjennomsnittet er på 85 prosent. For land som har programstatistikk er det forskjeller i gjennomføringsgrad mellom studieforberedende og yrkesfaglige program, i gjennomsnitt på 16 prosent, mens forskjellen i Norge var på 31 prosent (OECD 2012).

EU vektlegger utdanning i sine 2020 mål for å oppnå vekst, og fordrer medlemslandene å iverksette presserende tiltak for å redusere skolefrafallet (EC 2012). 'Tidlig skolesluttere', definert som unge mellom 18 og 24 år som kun har maksimalt grunnskole som høyeste kompetansenivå og som ikke er i utdanning eller opplæring, utgjorde i 2011 i gjennomsnitt 13,5 prosent av denne aldersgruppen i EU. Andelen tidlige skolesluttere i Sverige var 6,7 prosent, i Danmark var den 9,6 prosent, og i Finland 9,8 prosent. Andelen i Norge var til sammenligning på 16, 6 prosent i følge denne statistikken.

³ Gjennomstrømmingen defineres av SSB som de har oppnådd studie- eller yrkeskompetanse i løpet av de fem første årene etter at de påbegynte videregående opplæring. I tillegg inkluderes elever som fremdeles var i videregående opplæring etter fem år, som enten har hatt et opphold og gjenopptatt skolegangen, eller de tar opplæringen over lengre tid. En annen gruppe er elever som har fullført men som ikke har bestått i alle fag. Elever som har individuelle opplæringsplaner som ikke leder til yrkes- og studiekompetanse etter ordinære læreplaner, men som oppnår den kompetansen de har planlagt etter egne planer, gjenfinnes også i de sistnevnte kategoriene dersom de ikke har sluttet underveis i løpet av fem år (SSB 2012b).

Perspektiver på sosial ulikhet i videregående opplæring

Utfallet av videregående opplæring, fullført og bestått, avbrutt og/eller ikke bestått, kan forstås som slutten på en prosess som har startet tidligere i livsløpet. Internasjonale studier som har fulgt personer fra førskolealder gjennom grunnskole og videregående opplæring har påvist sammenhenger mellom individuelle kjennetegn i tidlig alder og gjennomføring, frafall og kompetanseoppnåelse (se Markussen m.fl. 2010). Når en ungdom avbryter videregående opplæring er dette sjelden en impulsiv avgjørelse, men ofte et resultat av et langvarig negativt forhold til skole og utdanning, med lavt engasjement og svake skoleprestasjoner (Vibe m.fl. 2012, s.221). Livsløpsperspektivet viser her til forbindelsen mellom erfaringer i barndommen og utkomme i videregående opplæring, og at avbrutt videregående opplæring kan predikeres gjennom indikatorer i barns tidlige skoleår. Et annet perspektiv viser til kumulative effekter gjennom livsløpet, der erfaringer og hendelser bidrar til positive eller negative opplevelser som akkumuleres og forsterkes over tid (Elovaino m.fl. 2012).

Sosial posisjon, tidligere skoleprestasjoner og faglig og sosialt engasjement og identifikasjon med skolen er viktige faktorer for elevers gjennomføring, og unge som identifiserer seg med og engasjerer seg i skolen har større sannsynlighet for å fullføre og bestå videregående opplæring enn dem som ikke gjør det. To perspektiver som søker å forklare sosiale mønstre i utdanning og vise hvordan oppvekst og sosial bakgrunn påvirker de unges ulike forståelser og syn på utdanning vektlegger henholdsvis sosial posisjon og kulturell kapital. Perspektivet hviler på Boudons (1974) teori om at ulike sosiale posisjoner basert på utdannings- og inntektsgrupper innebærer en stratifisering, hvor utdanning har forskjellig status i henhold til ulike norm- og verdsett, og gir ulike rasjoner for valg eller bortvalg av utdanning. Barn og unge sosialiseres inn i ulike baner, og verdigrunnlaget som påvirker synet på utdanning varierer mellom lav og høy sosioøkonomisk status. Høy utdanning kan ha mindre verdi for dem med lav sosial posisjon, og kan innebære skepsis og motstand (Caspersen m.fl. 2012).

Tilsvarende vektlegges det at ulike prestasjoner mellom barn fra ulike sosiale lag er sosiokulturelt betinget, og handler om hvordan identifiseringen med skolen utarter seg forskjellig mellom ulike sosial klasser og gir ulikt engasjement og prestasjoner (Vibe m.fl. 2012, s.220-221). Barn med høyere sosial posisjon er mer fortrolige med de verdiene skolen formidler enn barn med lavere sosial posisjon. For gruppen av unge som orienterer seg mot utdanning har de lært av sine utdannede foreldre at utdanning er nødvendig for å lykkes i arbeidsmarkedet og samfunnet, og de prioriterer derfor skolegang (Markussen m.fl.2008). For barn med lavere sosial posisjon er det ikke nødvendigvis utdanning foreldrene vektlegger som verdi for barnets livsvalg og arbeidsmarkedstilknytning. Et annet argument løftes fram av Coleman (1988) om at høy humankapital i familien, gjennom foreldrenes utdanningsnivå, overføres i relasjonen mellom voksen og barn.

Boudons teori vektlegger at sosial posisjon innebærer en rasjonell vurdering av utdanning og at ungdom vil unngå sosial nedgradering i forhold til foreldrenes sosioøkonomiske status. Å beholde sosial posisjon vurderes som viktigere enn sosial oppadgående mobilitet. I norsk kontekst er denne tesen imidlertid tilbakevist (Mastekaasa i Caspersen m.fl. 2012).

Perspektivet hvor begrepet kulturell kapital står sentralt bygger på Bourdieus forståelse av classesamfunnets distinksjoner som gjenspeiles i kulturelle forståelsesformer og i verdigrunnlag, også i forhold til skolen. Bourdieu (i Lamb og Markussen 2011) forklarer dette med relasjonene mellom familiebakgrunn og de strukturelle trekkene ved skolesystemet. Skolen understøtter den kulturelle kapitalen i høyere sosiale klasser, som i tur belønnes og som betyr at elever med høyere sosial posisjon presterer bedre enn elever med lavere posisjon. Av betydning er også foreldrenes materielle og kulturelle ressurser slik som bøker, kjennskap til utdanningssystemet, fagkunnskap og språkkoder, som styrker prestasjonene til elever fra øvre sosiale klasser, eller i Bourdieus termer, som har høy kulturell kapital (Caspersen m.fl. 2012). En overenskomst i verdier mellom hjem med høyere sosial posisjon og skolen innebærer at disse elevene er mer fortrolig med skolen, som de behersker bedre som sosial og faglig arena (Markussen m.fl.2008). I dette ligger en form for skjult curriculum, gjennom normer, verdier og holdninger til passende skoleatferd (Bergh m.fl. 2010). Ulike prestasjoner i skolen mellom ulike sosiale klasser innebærer i tur ulike valg av utdanning og yrke.

Sosial posisjon påvirker utfallet av videregående opplæring både gjennom mediering via engasjement, identifikasjon og prestasjoner i grunnskolen, og mer direkte ved at sosial bakgrunn har en selvstendig betydning på utfallet, noe som innebærer at utdanningssystemene i mange land reproducerer sosial ulikhet (Vibe m.fl. 2012). De sosiale mønstrene i videregående kompetanseoppnåelse er sentrale siden de samme sosiale gruppene belastes, til tross for politiske mål om universell skolegang (Lamb og Markussen 2011, s.9). I tillegg kommer en rekke andre faktorer som påvirker elevenes valg og muligheter.

Elevenes engasjement er et foranderlig element i forhold til sosial posisjon, og som det kan rettes tiltak mot (Barry og Reschly 2012). Teorier om frafall har pekt på engasjement som et viktig element som påvirker elever til å velge bort eller fullføre videregående opplæring. Engasjerte elever som deltar i skoleaktivitetene identifiserer seg med skolen og føler tilhørighet, og de har høyere sjanse for å fullføre opplæringen. Engasjement kan også knyttes til arbeidsmotivasjon, der individers subjektive arbeidsorientering innen sosialiseringsteorier forstås som verdier og holdninger tilegnet tidlig i livsløpet gjennom familie, venner og skolen (Hyggen og Hammer 2012). En norsk studie viser til at arbeidsmotivasjonen kan være en rimelig kontinuerlig holdning i perioden fra ungdom til voksen, men at den samtidig påvirkes av livssituasjon og erfaringer fra arbeidslivet (Hyggen i *ibid.*, s.136).

Ungdoms grunnlag for å slutte av skoleløpet innebærer ulike 'push og pull' faktorer. Disse kategoriene tjener også i en norsk kontekst til å adskille to grupper som avbryter den videregående opplæringen: De som sluttet på grunn av familiesituasjon eller skoleprestasjoner, og de som sluttet fordi de ønsket å gå en annen vei (Grøgaard 1997). Dette betegnes som *prestasjonseffekten* og *valgeffekten*, som i den internasjonale forskningen om sosiale ulikheter i utdanning kalles primær- og sekundæreffekter (*prestasjoners* betydning for sosial ulikhet i utdanningsmuligheter og sosial ulikhet generert gjennom *valg* av skoleløp og utdanning) (Jackson 2013). Den siste gruppen har gode grunnskolekarakterer men ønsker å komme raskt i lønnet arbeid, er kritiske til skolesystemet og/eller har venner som ikke går i skolen. De tar også sine valg på bakgrunn av familiens verdier og holdninger. I denne rapporten diskuterer vi først og fremst push-faktorene.

Sosiale faktorer bak prestasjoner og frafall i videregående opplæring

Den internasjonale forskningen på frafall peker på en rekke komplekse forhold som samvirker slik at ungdom avbryter videregående opplæring eller ikke oppnår studie- eller yrkeskompetanse og som vi her skal gå nærmere inn på. Sosial bakgrunn gir viktige bakgrunnsvariable for videregående opplæringsløp, og vil her diskuteres i tilknytning til prestasjonsnivå, betydningen av foreldrenes utdanningsnivå, inntekt og husholdskomposisjon, samt innvandreres opplæringsløp sett i lys av sosial posisjon. Generelt sett er det flere relaterte faktorer som virker sammen på utdanningsutfall: foreldrenes økonomi og utdanningsbakgrunn; foreldrenes støtte og relasjoner til barnet; skolemiljøet og individuelle ferdigheter (Marmot 2010). Som Marmot påpeker er interaksjonen mellom disse faktorene komplekse, uten et kausalt forhold mellom enkelte av faktorgruppene og utdanningsutfall. Ikke-kognitive mulighetsbetingelser predikerer utfall gjennom livsløpet, der utholdenhet, motivasjon, tidsbruk, risikovillighet, selvbilde, selvkontroll og fritidsinteresser har direkte effekt på skoleprestasjoner, lønn, kriminell virksomhet og andre samfunnsmessige aspekter, inklusive helseatferd og helseutfall (s.64).

Internasjonalt gjennomgående faktorer er godt oppsummert av Stephen Lamb (2011, s.373). Disse er *sosial bakgrunn og familieeffekter* slik som sosioøkonomisk status, familiestruktur og foreldrenes utdanning, foreldrerollen, husholdets sammensetting og foreldrenes deltakelse i skoleaktiviteter; *Demografiske faktorer* slik som kjønn, etnisitet og bosted; *Individuelle kjennetegn* slik som fravær og skolenærvær, skoleresultater, funksjonsevne, helse og selvbilde, deltakelse i skoleaktiviteter, og vennetilhørighet); *Skolens påvirkning* slik som kvaliteten på læringen og ressursene, skolens størrelse, opptak, politikk og praksis, samt læringsmiljøet og lærernes engasjement; *Kontekstuelle forhold* slik som skolens lokalisering, lokalsamfunnet og faktorer slik som arbeidsmarkedets påvirkning på valg om å avslutte/bli i opplæringen; *Regionale/nasjonale/ statlige effekter*: befolkningssammensetningen, institusjonelle anordninger, utdanningspolitikk og skolesystemets form og innhold. Det er på denne bakgrunn et samspill av individuelle, kontekstuelle og strukturelle faktorer som påvirker at elever avbryter skolegangen.

Tilsvarende faktorer er påpekt av Hattie (2009, i Bunar 2012, s.7) som har foretatt en syntese av 50 000 studier samlet i ca. 800 metaanalyser, der de mest avgjørende faktorene for skoleprestasjoner han finner er motivasjon, verdien av karakterer, førskoleerfaringer, forhold i hjemmet, på skolen, ved lærerne, læreplan, undervisningens innhold og politiske reformer.

Ulike marginaliseringsmekanismer kan også tre i kraft som følge av statusforskjeller i videregående opplæring. En svensk studie viste store statusforskjeller mellom ulike opplæringsprogram, der elever fra industriprogrammene ofte følte seg nedvurderte, hvordan mange elever som får støtteundervisning i grunnskolen blir tidlig marginaliserte og får lav selvfølelse, og der følelsen av avvik lett kan ligge nært en beslutning om å slutte skolen (Sundin m.fl. 2008, i Halvorsen m.fl. 2012, s.57-58).

Frøseth og Markussen (2009, s.85-86) viser til internasjonale studier som har fulgt individer over lang tid og som indikerer at det er klare forbindelser mellom tidlige barndomserfaringer og kjennetegn knyttet til barnet i dets tidlige skoleår og fullføring av videregående opplæring.

Det vil blant annet si at dersom barnet tidlig i skoleløpet engasjerer seg og identifiserer seg med skolen og oppnår gode prestasjoner, kommer det gjerne inn i lignende positive spiraler ved overgang til videregående skole, mens når det motsatte kjennetegner barnet kan negative prestasjoner reproduseres og forsterkes over tid i en nedadgående spiral. På denne måten kan gode respektive dårlige erfaringer med skolen akkumuleres.

En måte å motvirke negative spiraler på er å satse på barnehage av høy kvalitet og innsats rettet mot leseferdigheter og spesifikke lesefremmende tiltak for elever med lesevansker. Dette gir større sannsynlighet for skolefaglig læring, spesielt gjennom utvikling av språkferdigheter, som predikerer leseferdigheter på sikt (Cunningham og Stanovich 1997, Snow m.fl. 2007 i Wollscheid 2010:27). Innsats mot språkferdigheter fra småbarnsalderen av kan dermed bidra til å styrke elevens skoleprestasjoner og i tur redusere sjansen for frafall i videregående opplæring.

Viktige indirekte variable som bidrar til å fremme barnets og ungdommens verdier og holdninger til skolen er kjønn, minoritetsspråklig bakgrunn, foreldrenes utdanningsnivå, bosituasjon og foreldrenes holdning til skole og utdanning, (Markussen m.fl. 2011 s. 258-259). Hver av enkeltvariablene hadde i Markussen m.fl. sin studie ikke sterk effekt i seg selv. Når ungdommen bodde med begge foreldre, foreldrene var i arbeid samt høyt utdannet, støttende og utdanningsorienterte, utgjorde dette imidlertid samlet en positiv påvirkning på elevens opplæringsløp.

Fra grunnskole til videregående opplæring

Dårlige grunnleggende ferdigheter fra grunnskolen er en av de mest sentrale årsakene til frafall i videregående opplæring (Wollscheid 2010, s.12). Noen elever avbryter grunnskoleopplæring i Norge, men i veldig liten målestokk. Frafall fra grunnskolen eksisterer ikke offisielt, selv om sju til åtte prosent ikke oppnår karakterer eller får laveste karakter i et eller flere fag (Frøseth m.fl. 2008). Videregående opplæring er en lovfestet rett, men elever med dette prestasjonsnivået vil ha problemer med å møte kravene i den videregående opplæringen (Markussen m.fl. 2011).

Grunnskolekarakterer er den variabel med sterkest effekt på gjennomføring, frafall og kompetanseoppnåelse i videregående opplæring (Markussen m.fl. 2008). Karakterene kan også forutsi fremtidige resultatoppnåelser, der karakterene i videregående opplæring gjenspeiler karakterene fra grunnutdanningen. Som vi senere skal diskutere medierer karakterene andre bakenforliggende faktorer som bidrar til de sosiale ulikhetene i kompetanseoppnåelse i den norske videregående skolen.

På ungdomsskolenivå har bakgrunnsforholdene kjønn, minoritetsbakgrunn og foreldrenes utdanningsnivå stor betydning for prestasjonene (Frøseth og Markussen 2009). I løpet av ungdomsskolen forsterkes dessuten tendensen til at barn med foreldre med høyere utdanning får bedre karakterer enn barn med foreldre med lavere utdanning (Bakken 2010). Dette indikerer økt betydning av foreldres utdanningsnivå i løpet av grunnskoleløpet. Dette tegner seg også gjennom at forskjeller i prestasjonsnivå mellom skoler kan forklares med ulikheter i elevsammensettingen; Større andeler elevene fra ressurssterke hjem gir større sannsynlighet for et høyt prestasjonsnivå på skolen (Nordli Hansen 2005, s. 236). Hægeland m.fl. (2010)

finner at familiebakgrunn, målt ved foreldrenes utdanning, inntekt, formue, arbeidsmarkeds-tilknytning, trygdeforhold, sivilstand og familiestørrelse impliserer nesten en tredel av karakterforskjellene mellom elever på grunnskolenivå, og at denne tendensen forsterkes i den videregående skolen.

Betydningen av familiesituasjon og foreldrenes sosioøkonomiske status

Familiesituasjonen har stor betydning gjennom husholdningens sammensetting. Markussen m.fl. (2008) fant i likhet med tidligere studier at bosituasjonen var den bakgrunnsvariabelen som ga størst variasjon i estimert sannsynlighet for å bestå videregående opplæring. Ungdom som bodde med begge foreldrene hadde bedre kompetanseoppnåelse enn dem som ikke gjorde det.⁴ Størst variasjon var det blant dem som avbrøt opplæringen, der over dobbelt så mange av dem som ikke bodde sammen med begge foreldrene avbrøt (23,5 prosent), sammenlignet med dem som bodde med begge foreldrene (10,4 prosent). En plausibel forklaring påpekt i studien er at det å miste daglig kontakt med en av foreldrene kan gi praktiske og psykososiale konsekvenser i form av mindre hjelp til skolearbeid, tap av rollefigurer og sosial læring, økonomiske utfordringer, samt negative følger av samlivsbrudd. I sosiologiske termer innebærer dette tap av sosial kapital i familiesituasjonen.

I 2006-kullet hadde 56 prosent av elevene på de studieforbereidende programmene foreldre med høyere utdanning, mens andelen på yrkesfag var 26 prosent (Bjørkeng 2013, s.21). Andelen elever med høyt utdannede foreldre som fullførte videregående opplæring innen fem år med studiekompetanse eller yrkeskompetanse var på 82 prosent. Andelen blant elevene som hadde foreldre med videregående skole var 66 prosent, mens 43 prosent av elevene som hadde foreldre med grunnskoleutdanning fullførte (*ibid.*).

Foreldrenes utdanningsnivå har indirekte betydning for ungdoms kompetanseoppnåelse og noe direkte betydning for barnas fullføringsgrad, mens deres yrkesaktivitet har positiv effekt på barnas fullføringsevne (Frøseth og Markussen 2009). Bratsberg m.fl. (2010) undersøkte veien fra grunnskole til utdanning og arbeid gjennom å følge kohorter som fullførte videregående opplæring mellom 1997 og 2002 og deres etablering på arbeidsmarkedet frem til 2007. Studien fant at dersom ingen av foreldrene hadde videregående utdanningsnivå, var det kun litt over 40 prosent av barna deres som oppnådde studie- eller yrkeskompetanse innen fem år etter avsluttet grunnopplæring. Dersom på den andre siden en av eller begge foreldrene var utdannet på høyeste nivå, fullførte 87 prosent av barna videregående opplæring innen fem år, hvorav mer enn 90 prosent oppnådde studie- eller yrkeskompetanse. Markussen m.fl. (2008) fant også en tydelig bivariat sammenheng mellom foreldrenes utdanningsnivå og ungdommens kompetanseoppnåelse.

Det er også en viktig kjønnsdimensjon ved frafall i videregående opplæring, der jenter i større grad oppnår sosial mobilitet gjennom videregående opplæring og eventuelt videre utdanning

⁴ Se også Coleman 1988, som fant at amerikanske elever med mange søsken hadde større sannsynlighet for å avbryte videregående opplæring. Coleman knytter dette til mindre sosial kapital siden foreldrenes oppmerksomhet ville bli mindre rettet mot barnet enn i familier med færre søsken. Studien fant også høyere frafallsrate jo oftere familien flyttet og eleven måtte skifte skole. Her kan imidlertid kontekstuelle faktorer spille en viktig rolle.

enn gutter (NOU 2012, s.128). Det er med andre ord større ulikheter mellom gutter med ulike sosial bakgrunn enn blant jenter.

Enkelte norske studier finner samtidig at ungdom med yrkesaktive foreldre har større sannsynlighet for gjennomføring med studie- eller yrkeskompetanse, selv etter at det er kontrollert for karakterer, foreldrenes utdanningsnivå og andre relevante forhold (Støren m.fl. 2007, Markussen m.fl. 2008). En dansk studie fant at sannsynligheten for å avbryte videregående yrkesopplæring var høyere basert på familiens inntekt enn basert på foreldrenes utdanning (Humlum og Jensen 2010).

Programforskjeller

Det er større frafall fra yrkesfaglige program enn fra studieforbereende program i Norge slik som i andre land, og det er verdt å se på noen bakgrunnsfaktorer som fører til valg av opplæringsvei. Som i de fleste land ledes elevene med svakest prestasjoner inn i yrkesfag, mens de med sterkere prestasjoner ledes mot studieforbereende fag (Vibe m.fl. 2012). Dette gjenspeiles i at forskjellen i frafall mellom de to studieløpene reduseres betraktelig når det kontrolleres for elevenes karaktersnitt fra grunnskolen. For elevene som begynte videregående opplæring i 2006 var *karaktergjennomsnittet* på 44 poeng, hvorav elever som begynte på studieforbereende program hadde et gjennomsnitt på 49 grunnskolepoeng og yrkesfagelevne 39 poeng. Rundt 85 prosent av elevene som hadde minst 50 grunnskolepoeng startet på et studieforbereende program (Bjørkeng 2013, s.22).

I tillegg til prestasjoner påvirker den sosiale bakgrunnen *valg* av videregående opplæringsprogram.⁵ Hansen (2005) konkluderer at de sosiale forskjellene i valg av videregående utdanning er en sentral forklaring på store og vedvarende sosiale forskjeller i rekruttering til høyere utdanning og derigjennom sosial reproduksjon. Ved like karakterer fra grunnskolen har elever med lavt utdannede foreldre og elever fra lavinntektsfamilier en tendens til å velge yrkesfag. Blant ungdom med foreldre med høy utdanning og/eller inntekt (gjennom to generasjoner) og med gjennomsnittlige skoleprestasjoner velger 75 prosent studiespesialiserende program, mens dette er tilfelle for 25 prosent av ungdom med lav sosial bakgrunn med samme prestasjonsnivå. Som Hansen (2011, s.184-185) skriver er det derfor «ikke slik at rekrutteringen til høyere utdanning er en refleksjon av fordelingen av evner og talent i befolkningen, tvert imot er det store forskjeller blant dem som skårer likt når det gjelder skoleprestasjoner» (s.185). I følge forskeren oppstår ulike valg på bakgrunn av variasjon i økonomiske og sosiale kostander og belønninger, slik Boudon hevder. Det kan også skyldes forskjeller i sosialisering, foreldrenes ressurser, samt forskjellsbehandling i skolen. Hansen vurderer mulighetene for forskjellige verdisyn rundt utdanning mellom sosiale klasser som en lite plausibel forklaring. Samtidig finner hun i en studie av valg av studieretning i Oslo at ungdom tenderer mot å dele valg med venner; flere ungdom valgte yrkesfag på østkanten og flere valgte allmennfag på vestkanten, selv kontrollert etter sosial bakgrunn og karakterer. Dette kan forklares med at de sosiale kostnadene ved slike valg er store i den videregående opplæringen (Helland og Støren 2011, s.158).

⁵ Norske ungdommer velger fortsatt kjønns spesifikt i de yrkesfaglige utdanningsprogrammene. For helse - og oppvekstfag er 85 prosent kvinner, mens for teknikk - og industriell produksjon og bygg - og anleggsteknikk er det henholdsvis 90 og 95 prosent menn.

Utdanningsambisjoner, fremtidsplaner og tidligere skoleprestasjoner var i Markussen m.fl. (2008) sin studie viktig for elevenes valg av program, der de som ønsket seg raskt inn i arbeidslivet, var praktisk anlagt, og som valgte på grunnlag av interesser begynte på yrkesfag, mens de som ønsket seg lengre utdanning eller var i tvil om egne evner eller interesser, var mindre motiverte og som fulgte andres råd og veiledning, valgte studieforbereende. Hva gjelder karakternivå fra grunnskolen fant forskerne at gode karakterer økte sannsynligheten for valg av et studieforbereende program, mens spesialundervisning i grunnskolen økte sannsynligheten for valg av yrkesfag.

Motivasjon og engasjement i opplæringen påvirkes av mulighetene for *feilvalg* av opplæringsløp, eller det å ikke bli tatt opp ved førstevalget. Det å ikke bli tatt opp på førstevalget gjelder rundt ti prosent av elevene i den norske videregående opplæringen (Hernes 2010). Grunnskolekarakterer spiller her en viktig rolle, siden elever med svakest karakternivå fra grunnskolen oftest ikke får innfridd førstevalget for videregående opplæring. I tillegg har de også oftere dårligere karakterer i den videregående skolen (Helland og Støren 2004). Mens studieforbereende linjer innebærer at eleven kan utsette sitt valg om fremtidig yrke, er det i yrkesfaglige retninger et valg som i større grad tas innledningsvis. For dem som velger feil retning eller ikke får følge den retningen de ønsket er sannsynligheten større for frafall (*ibid.*).

I tillegg finner Frøseth og Markussen (2009, s.84-85) at studieretning har betydning selv etter kontroll for variasjon i elevenes familiebakgrunn, prestasjoner og engasjement. Når slike relevante forhold holdes konstant, har elever på yrkesfaglige retninger signifikant høyere sannsynlighet for frafall i forhold til elever på studieforbereende retninger. Det er dermed som forfatterne påpeker selvstendige forhold innen studieretningene som har betydning for kompetanseoppnåelsen, uten at forskerne peker på hvilke forhold som kan forklare dette.

Yrkesfaglige lærere som deltok i en spørreundersøkelse foretatt av Utdanningsdirektoratet (2009, s.7) mener at lav motivasjon og svake faglige forutsetninger er den mest sentrale bakgrunnen for frafall. De støtter det såkalte Karlsen-utvalgets tiltaksforslag om bedre yrkesretting, bedre rådgivning og karriereveiledning, og mer fleksibilitet i opplæringsstrukturen (NOU 2008). Kun omtrent halvparten av disse lærerne støttet særskilte tiltak overfor målgrupper, mens det imidlertid var stor oppslutningen om styrket språkopplæring blant minoritetsspråklige og mot umotiverte og teorisvake elever, der blant annet større praksisandel, tettere oppfølging og en mer fleksibel struktur er tiltak som støttes. Tiltak rettet mot overgangen mellom ungdomsskole og videregående skole er spesielt fremhevet, da en stor andel av lærerne mener denne overgangen er avgjørende for frafallsproblematikken. Erfaringer fra det danske prosjektet «Ungdomsuddannelse til alle» tyder på at det sosiale læringsmiljøet på yrkesfagene og lærernes engasjement, formidlingsevne og undervisningsform er betydningsfullt for å holde på elevene, spesielt for de utsatte ungdom (Diderichsen 2011, s.58). Det vises også her til at det er viktig med tett oppfølging av enkeltelever og det å ta utgangspunkt i deres forutsetninger, og det å gi både faglig og personlig støtte, samtidig med innvirken av instanser også utenfor skolen for å imøtese komplekse problemer gjennom en helhetlig ungdomspolitik.

Situasjonen for lærlinger

Reform 94 bidro til en kraftig forbedring av gjennomstrømmingen på yrkesfag, der andelen som hadde full progresjon ble fordoblet fra 30 til 60 prosent mellom 1994 og 1998 (Støren og Sandberg 2001). Reformen førte også til en stor økning i antall lærekontrakter, men tallet har i stor grad variert etter økonomiske konjunkturer, fra mellom 65 prosent til 80 prosent søkere som fikk plass mellom 2003/2004 og 2007 (Høst 2009 s.126). Forskjellene mellom jenters og gutters kompetanseoppnåelse er i Norge stor, og noe av grunnen er sannsynligvis barrierene mange elever, og da spesielt gutter, opplever i overgangen fra skole til lærlingeplass.

Det største frafallet i den yrkesfaglige opplæring skjer i overgangen fra 2. til 3. studieår, der eksempelvis Markussen m.fl. (2008), fant at en fjerdedel av elevene avbryter videregående opplæring. I denne studien fikk to av tre søkere til lærlingeplass etter andre studieår den læreplassen de ønsket seg, mens halvparten av den tredjedelen som ikke fikk læreplass sluttet i videregående opplæring. I følge Vibe m.fl. (2012) er mye av forklaringen på dette for få læreplasser i forhold til antall elever og søkere til lærlingeplass. Samtidig forklarer det ikke hele frafallet blant lærlinger, siden rundt hver tredje ungdom som stod utenfor videregående opplæring ved starten av det tredje året ikke hadde søkt om elev- eller læreplass. Mangel på læreplass utgjør likevel i følge forskerne en strukturell barriere som betyr at retten til videregående opplæring fram til yrkeskompetanse ikke innbefatter alle.

Elevers mangel på læreplass skyldes i noen tilfeller at bedrifter avviser søkere, og at det foregår en sosial seleksjon av lærlinger. Det er lærlinger med svakest prestasjonsnivå, lavere sosioøkonomisk status og med mye fravær som i større grad avbryter skoleløpet (Frøseth m.fl. 2010). En annen studie som viser at lærlinger er en selektert gruppe lærlinger i utvalget til Markussen m.fl. (2010) hadde gutter bedre kompetanseoppnåelse enn jenter. Variasjonen i bakgrunnsvariablene var mye mindre blant lærlingene enn blant ungdomsgruppen som helhet. Dette henger sannsynligvis sammen med at lærlingene er en selektert gruppe, der arbeidsgiverne velger lærlinger med gode skoleprestasjoner og lite skolefravær, og hvorav mange har yrkesutdannede fedre. Dette gir dermed en indirekte effekt på kompetanseoppnåelse blant lærlinger, ved at det har effekt på hvem som får mulighet til å komme i lære. Dette betyr at når en elev blir lærling har han eller hun allerede vist seg å tilhøre en gruppe med større sannsynlighet for å oppnå studie- eller yrkeskompetanse (Markussen og Sandberg 2005, Markussen m.fl. 2008).

Mangel på lærlingeplass kan derfor forhindre oppnåelse av yrkeskompetanse for denne gruppen. Et virkemiddel er den lovfestede retten til å få tilbud om tilsvarende skoleopplæring dersom lærlingeplass ikke kan skaffes. I følge Vibe m.fl. (2012) brukes ikke denne muligheten i tilstrekkelig grad.⁶ Ungdom som har oppnådd yrkeskompetanse gjennom lære

⁶ Det eksisterer videre en ordning med lærekandidater som etter opplæringsloven gir en mindre omfattende prøve enn fag- og svenneprøven (Utdanningsdirektoratet 2012). Per oktober 2011 var det registrert 33 814 lærlinger og 1 356 lærekandidater i videregående opplæring. Antall lærlinger hadde sunket med cirka en prosent fra skoleåret 2010–2011, mens antallet lærekandidater hadde økt med rundt tre prosent. Som lærekandidat er det ikke krav til beståtte fag fra videregående opplæring, og det inngås kontrakt med en lærebedrift som gir et kompetansebevis etter en læretid på ett til fire år. Lærekandidatene i Størens m.fl. (2007) sitt utvalg (fire promille av førstegangssøkerne i 2000-kullet) hadde lavere progresjon enn lærlingene, og andelen som avbrøt læretiden uten å avlegge prøven var dobbel så stor som blant lærlingene.

kommer imidlertid bedre ut på arbeidsmarkedet enn dem som hadde skoleopplæring, både i form av større grad av yrkesaktivitet, fulltidsarbeid og relevante stillinger (på slutten av 1990-tallet) (Grøgaard 2009). Studien til Helland og Støren (2004) viser også til at dårlige karakterer fra VK1 reduserte sannsynligheten for å få lærlingeplass, og at for tre kull som søkte lærlingeplass opp til 2001, var det betydelig lavere andeler elever med ikke-vestlig bakgrunn som fikk læreplass sammenlignet med ungdom med majoritetsbakgrunn. Problemene med å oppnå læreplass gjaldt spesielt gutter med ikke-vestlig bakgrunn, som også har lavest sannsynlighet for å få læreplass uansett karakternivå.

Årsakene ungdom selv oppgir for å slutte i lære har Markussen m.fl. (2008) undersøkt gjennom kvalitative studier. Mange viser til fysiske begrensninger som følge av skader, allergier, betennelser etter monotont og fysisk tungt arbeid som grunn til å avbryte læretiden. Andre oppgitte grunner er fallende motivasjon og bekymring for mangelfull opplæring, som senere vil gjøre det vanskeligere å bestå fagprøven. Enkelte arbeidsgivere reagerer negativt på sykmeldinger og helseproblemer. Forholdet mellom lærlingeplass, skole og lærling kan også være problematisk, enten ved dårlig kvalitet eller få ressurser og strenge krav på lærlingeplassen, eller for store krav til forhåndskunnskap, og generelt liten innflytelse på opplæringssituasjonen. Noen av lærlingene sluttet på grunn av lærestedet krav, behov eller oppfordring, og hadde dermed ikke et reelt valg om å avbryte læretiden. Dette viser at helse inngår som en faktor for avbrytelse av videregående opplæring i læretiden, i tillegg til undervisningskvalitet og høye krav fra arbeidslivet til lærlingenes innsats og evner.

Skolens påvirkning

På et generalisert nivå bidrar ikke skolene til å utjevne forskjellene mellom elevgrupper, i forhold til betydningen av kjønn, minoritetsbakgrunn og foreldrenes utdanning. Ulikhetene blir opprettholdt, selv om det er forskjellig grad av ulikhet mellom norske skoler (Bakken 2010). Skoler som bidro til å løfte elevene opp på høyere prestasjonsnivå på ungdomsskolen viste seg å gjøre dette for alle elevgrupper i Bakkens studie. Læringsmiljøet bidro til å redusere betydningen av kjønn, minoritetsstatus og foreldrenes utdanning, mens skolestørrelse og ressursituasjon ikke hadde betydning.⁷ Skolens rolle for elevenes prestasjoner påvirkes også av lærernes evner til å motivere og styrke elevene, slik Bergensundersøkelsen referert til av Hernes (2010, s.44) viser. Hvilken klasse elevene kommer i har betydning for deres prestasjoner og trivsel, gjennom lærerens oppfølging, undervisningsopplegg, støtte, styring og ved en aktiv læringskultur.

Lødding (2006) foretok en kvalitativ studie der ungdom som hadde sluttet i den videregående opplæringen ble intervjuet, og hun delte opp personene etter de sammensatte årsakene som kom frem. Lødding trekker frem en gruppe elever som blir utstøtt og mobbet og sluttet av den grunn, mange elever slutter på grunn av større feilvalg, eller de strevde med faget og lav motivasjon, noen var mer praktisk eller estetisk orientert enn den bokkunnskapen de i stor grad måtte tilegne seg. Som Lødding skriver tilsier den store graden av feilvalg at det bør settes inn god karriereveiledning i grunnskolen.

⁷ Læringsmiljøet defineres gjerne som «summen av alle de forhold som kan tenkes å virke inn på elevenes muligheter til å tilegne seg kunnskap samt fysisk og psykisk helse» (Topland og Skaalvik 2010 i Øia 2011, s.41).

Markussen m.fl. (2008) finner at skolens påvirkning og elevenes engasjement og identifikasjon med skolen påvirket sannsynligheten for ikke å bestå ved manglende innsats, interesse og utdanningsambisjoner, fravær i grunnskolen, liten sosial omgang med medelever og avvikende atferd. Studien fant også at elevenes atferd spilte en rolle, ved at pliktoppfyllende elever har større sannsynlighet for å gjennomføre enn det som oppfattes som avvikende elever. Samtidig viser det seg at elever med alvorlige atferdsforstyrrelser har lavere sannsynlighet for å slutte enn andre, trolig fordi de får støtte gjennom tilleggsressurser (Frøseth og Markussen 2009, s. 83). Dette kan bety at ungdom med alvorligere diagnoser får mer hjelp og dermed større gjennomføringsmuligheter, mens ungdom uten diagnose men med atferdsproblemer ikke får ekstra ressurser og dermed dårligere gjennomføringsmuligheter.

I takt med venneorienteringen øker også sannsynligheten for å ikke bestå eller avbryte opplæringen (Markussen m.fl. 2008). Av ungdommene som avbrøt studieløpet var det flest som hadde lavest karaktersnitt og stort fravær på grunnskolen. Høyt fravær i grunnskolen kan ofte signalisere lav trivsel og mistilpasning, noe som kan føre til vedvarende fravær og derpå frafall i den videregående opplæringen. Falch m.fl. (2010) finner også at geografisk nærhet (innen 50 km reiseavstand fra hjemstedet) til studieretninger har en positiv effekt på sannsynligheten for fullføring.

Kompetanseoppnåelse blant minoriteter

På et generelt nivå har elever med ikke-vestlig bakgrunn, både førstegenerasjon og om enn i mindre grad deres etterkommere, svakere karakterer enn elevene for øvrig, og når det gjelder fullføring med yrkes- eller studiekompetanse innen fem år har 56 prosent av de ikke-vestlige innvandrerne og 62 prosent av deres etterkommere fullført, mot tre av fire av skandinavisk bakgrunn (Støren m.fl. 2007, s.13, 16). Bratsberg m.fl. (2010) fant dessuten at blant ikke-vestlig innvandrerungdom oppnådde bare halvparten studie- eller yrkeskompetanse innen fem år. Ikke-vestlige innvandrererelever hadde i denne studien 20,3 prosent høyere sannsynlighet for ikke å fullføre videregående opplæring sammenlignet med majoritets elever, men effekten uteble når det ble kontrollert for foreldrenes utdanning og/eller inntekt. På dette analysegrunnlaget hadde etterkommere av innvandrere fem prosent høyere sannsynlighet for å fullføre videregående opplæring sammenlignet med majoritets elever. Kontrollert for foreldres utdanningsnivå, arbeidstilknytning og inntekt var det liten eller ingen forskjell mellom elever med ikke-vestlig bakgrunn og majoritets elevene i Løddings (2009, s.17) studie. Hun fant også at foreldrenes utdanningsnivå har større betydning for gjennomføringen for elever med skandinavisk bakgrunn enn for elever med ikke-vestlig bakgrunn.

Norske studier finner at elever med ikke-vestlig innvandrerbakgrunn har spesielt stor skolemotivasjon, og at ved likt karaktersnitt fra VK1 er det lavere frafall og høyere fullføringsandeler i denne gruppen (NOU 2012, s. 129).

Flere elever med innvandrerbakgrunn velger studiekompetanse, selv de som følger et yrkesprogram. Det kan henge sammen med ønsket om sosial mobilitet, eller barrierer gruppen har for å oppnå læreplass i yrkesfag (Helland og Støren 2011). Det å ha hatt læreplass har stor betydning både for innvandrere og ikke-innvandrere, og unge med yrkeskompetanse som har

hatt læreplass er klart sjeldnere arbeidsledige. Det er likevel høyere arbeidsledighet blant innvandrere til tross for lik kompetanse som ikke-innvandrere (Støren 2013).

Markussen m.fl. (2008) sin studie fant i tillegg at ikke-vestlige innvandrere hadde større sannsynlighet for å søke studieforbereende, uavhengig av faglig dyktighet. Forskerne forklarer dette med at innvandrerungdom kan vurdere studieforbereende som å gi en mulighet for sosial mobilitet. Dette kan også forklare at en større andel ungdom med innvandrerbakgrunn med lav sosial bakgrunn begynner i høyere utdanning enn blant etnisk norsk ungdommer (Helland og Støren 2011, s.161).

Langlo (1996, i Markussen m.fl. 2008) fant at minoritetsungdom hadde større pågangsmot og utholdenhet til å fullføre sammenlignet med majoritetselevene, men at ikke-vestlige innvandrere hadde større sannsynlighet for å stryke i minst et fag, av andre årsaker enn for etnisk norske elever. De fleste i gruppen som gjennomfører uten å få vitnemål har lyktes frem til det siste året, og for mange er det stryk i matematikk som fører til manglende vitnemål, eller språkproblemer (Lødding 2009, s.10). Innsats rettet mot disse to enkeltfaktorene kan dermed bidra til å øke sannsynligheten for kompetanseoppnåelse i denne gruppen. Helland og Støren (2004) påpeker at progresjonen for minoritetspråklige elever er kraftig forbedret siden 1994. Innen hvert karakternivå har denne gruppen bedre progresjon enn majoritetselevene selv om de totalt sett har lavere progresjon, noe som støtter forklaringen om sterkere motivasjon.

Skoleprestasjonene impliserer en generasjonsprosess, der senere innvandrengenerasjoner gjør det bedre enn de foregående, men kulturelle forskjeller kan innebære at landgrupper har ulikt avansement i utdanningssystemet, der ikke alle grupper oppnår majoritetsbefolkningens utdanningsnivå over generasjoner (Azzolini og Barone 2013). Enkelte grupper gjør det dessuten bedre enn majoritetsbefolkningen. Dette kan indikere at til tross for at sosial posisjon er en nøkkelforklaring til ulikheter i utdanningsnivå mellom majoritets- og innvandrerbefolkningen, bidrar også kulturelle mekanismer til ulike barrierer for utdanningsoppnåelse for noen grupper, mens andre ser høyere verdi av utdanning og dermed motiverer til sterke skoleprestasjoner.

Undersøkelsene som har skilt mellom forskjellig landbakgrunn viser at unge med bakgrunn fra Bosnia, Vietnam og Sri Lanka har spesielt gode karakterer på videregående nivå, mens unge med bakgrunn fra Bosnia/Kosovo, Somalia og Irak har langt svakere karakterer (Støren 2006, i Helland og Støren 2011, s.160-161). De samme landforskjellene tegner seg også i en studie av fullføring av studieforbereende program (Helland og Støren 2010 i *Ibid.*). Bringsrud Fekjær og Brekke (2009) undersøkte frafallsforhold blant unge med pakistansk, chilensk, tyrkisk, iransk, vietnamesisk og etnisk norsk bakgrunn i kullene som startet i videregående opplæring mellom 1994 og 2001. Kun etterkommere med vietnamesisk bakgrunn hadde en tilnærmet lik frafallsrate som etnisk norske unge. Blant de øvrige utvalgte landgruppene var det flere som avbrøt skolegangen enn blant etnisk norske. I denne studien finner de imidlertid også at det er et noe større frafall blant etterkommere av innvandrere enn etnisk norske, også kontrollert for sosial bakgrunn.

Blant elever bosatt innenfor Sametingets områder slutter en høyere andel i løpet av den videregående opplæringen enn populasjonen for øvrig (Hansen 2012). Blant elevene i 2005-kullet som avbrøt innen fem år var det henholdsvis 44,3 prosent gutter 38,7 prosent jenter på yrkesfaglig studieretning, og henholdsvis 14,8 prosent gutter og 5,9 prosent jenter som avbrøt på allmennfaglig program (s.15).⁸

Kontekstuelle forskjeller

Årsakene til geografiske forskjeller i frafall i Norge er usikre, med motstridende funn om betydningen av utdanningstilbud i nærheten av bostedet, regionale arbeidsmarkedsforhold og borteboende elever (Frøseth m.fl. 2010, s.38, Frøseth og Markussen 2009, s.84). Markussen m.fl. (2012) sin kombinerte kvantitative og kvalitative studie konkluderer med at de samme mekanismene forårsaker høyere sannsynlighet for å avbryte skolegangen i Finnmark som i Østlandsskolene, men at enkelte tilleggsfaktorer så ut til å forklare den større andel elever som ikke gjennomførte videregående opplæring i dette fylket. Dette gjaldt familieeffekter samt regionale, kulturelle og kontekstuelle forhold slik som lavere utdanningsnivå i foreldregenerasjonen, mulig større aksept for og mindre stigmatisering av bortvalg av utdanning, en kultur med mer fokus på fritid enn på penger og karriere, samt eksistensen av et ungdomsarbeidsmarked i visse deler av fylket. I tillegg peker rapporten på skolens påvirkning, ved tegn på dårlig kvalitet i både ungdomskolen og den videregående skolen, en skolestruktur som innebærer at elever ikke får oppfylt førstevalget sitt eller må være borteboer, og at mange ikke får ønsket læreplass.

Ulik sosial bakgrunn kan også få betydning for inkludering på arenaer utover skolen, slik Heggen m.fl. (2003) diskuterer. I dette prosjektet fremgår det at ungdom med lav sosioøkonomisk status på et av de to studerte stedene deltok i mindre og mer fragmentert grad i organiserte fritidsaktiviteter enn ungdom med høyere sosioøkonomisk status. De organiserte aktivitetene fremstod som dominert av skoleflinke som ønsket å hevde seg på begge arenaene, og at aktivitetene var preget av 'middelklasseverdier' slik som prestasjoner og konkurranse. Forfatterne peker på at ungdommen som står utenfor dette organisasjonslivet danner egne miljøer og havner i risikosoner, gjerne mot slutten av grunnskolen. Denne venneorienteringen kan i tur føre til at den videregående skolegangen nedprioriteres.

Fritidsklubber er i denne sammenheng en institusjon hvor ungdom kan knytte voksenkontakt, noe som er spesielt viktig for ungdom som har færre ressurser og dårligere tillitsforhold til foreldre, som kjennetegnet mange blant guttene som brukte fritidsklubber i Øya sin studie (2009 i Vestel og Hydle 2009, s.30). Klubbledere har stor tillit blant de unge, og for mange er det også et sted hvor man holder seg unna rus og annen uønsket atferd (s.12). Klubbene er dessuten en arena for sosial kvalifisering, og kan styrke ferdigheter, holdninger og selvinnsikt; man kan forbedre selvbildet og endre livsretning, oppførsel og væremåte mer i tråd med samfunnsnormer. Klubbene tiltrekker seg både et mangfold av ungdom samt utsatte grupper, og dekker slik sitt politiske mål. Det er også lite rus på fritidsklubbene. Antall årsverk i

⁸ Se SSB for en definisjon av det samiske området, <http://www.ssb.no/samisk/>

fritidsklubber gått ned fra 1417 til 861 mellom 2002 og 2011.⁹ Klubbenes betydning for ungdom tilsier at denne trenden bør snus.

Oppsummering

En rekke faktorer trer sammen i komplekse årsaksforhold når det gjelder prestasjoner og frafall i den norske videregående opplæringen. Frafall følger en sosial gradient, der skoleprestasjoner medierer bakenforliggende forhold, slik som familiens ressurser og sammensetting. Det er også til dels store forskjeller i frafallsandeler mellom opplæringsprogram, der en stor del forklares ved prestasjonsnivå fra grunnskolen, selv om det også er selvstendige programeffekter. Disse følger også sosiale skillelinjer, noe som også forsterkes gjennom valg av program etter foreldrenes utdanningsnivå og yrkesbakgrunn.

Ungdomshelse og skole/utdanning

Ungdomstiden er en livsfase hvor både dødeligheten og sykkeligheten er lav, og som derfor har vært lite i søkelyset når det gjelder helse. Ungdom møter imidlertid spesifikke helseutfordringer som kan stamme fra barndommen (kronisk sykdom, atferdsforstyrrelser), som rammer ungdom (ulykker, risikofylte forhold og mentale lidelser), eller helseproblemer (livsstilsfaktorer, mentale lidelser og risikooppførsel) som overføres til voksen alder (Pape 2013). I tillegg er det en gjensidig påvirkning mellom helserelaterte forhold og ungdoms skoleprestasjoner og utdanningskarrierer, samtidig som sosial posisjon og skoleprestasjoner i stor grad predikerer barns og ungdoms utdanningskarrierer, slik vi har diskutert over. Vi skal i dette avsnittet i hovedsak følge Elstads (2008) diskusjon av helsens effekt på utdanning for barn og unge, som i lys av de nevnte faktorer er av mindre betydning.

Større funksjonsnedsettelse hos barn trenger i liten grad å få konsekvenser for kognitiv kapasitet, og derpå muligheter for å gjennomføre et utdanningsløp. Samtidig er det gjennomført få nordiske studier av spørsmålet om fordeling av helse blant barn og unge har en viktig effekt på utdanningskarrierene. Utenom-nordiske studier indikerer at helse har noe, men ikke avgjørende betydning for utdanningsforløpet, slik sosial posisjon og skolekarakterer har for variasjonen i utdanningsnivå. Statistisk sett har lav fødselsvekt og somatisk sykdom som barn liten betydning for utdanningsnivå, mens psykiske lidelser har noe større betydning. Kroppshøyde, vekt, og pubertetsutvikling kan imidlertid ha sosial betydning, og derigjennom påvirke selvtillit og utdanningsambisjoner.

Helserelaterte variable slik som subjektiv helse, helseatferd og overvekt varierer ofte mer med ungdommenes egen utdanningsorientering enn med foreldrenes utdanningsnivå. Helseatferd blant ungdom har tydelig sammenheng med utdanningsnivå, og studier har vist at dårlig helseatferd slik som usunt kosthold, røyking, lite trening og dårlige søvnvaner har statistisk sammenheng med oppnåelse av utdanningsnivå på linje med sosial posisjon (foreldrenes utdanningsnivå). Helseatferd etableres i ungdomstiden, og kan i tur bli rådende senere i livet (Elstad 2008, s.94). Mønsteret som dannes kan også være en reaksjon på de respektive sosiale og kulturelle normer som er knyttet til akademisk utdanning og yrkesorientering. En svensk studie fant i denne sammenheng at elever på studiespesialiserende program generelt hadde

⁹ <http://www.forskning.no/blog/velferdssentralen/287454>, hentet 20.06.2013.

bedre selvvardert helse, bedre helseatferd og var i større grad fysisk aktive enn elever på yrkesfaglige program, og at programtilhørighet hadde større betydning enn foreldrenes utdanningsnivå (Hagquist 2006).

Mens den sosiale bakgrunnen har stor betydning for ungdoms mentale helse, er også skolen en viktig arena, i økende grad fra barn til ungdom. Mobbing har en signifikant assosiasjon til psykisk og somatisk helse, mens prestasjons- og arbeidspresset på skolen for mange innebærer en stressfaktor som igjen henger sammen med psykosomatiske symptomer som uttrykk for dårlig trivsel og tilpasningsvansker (Elstad 2008, kapittel 5). Det er et komplekst samspill mellom skolerelatert stress og psykosomatiske plager, som ser ut til stå i en gjensidig påvirkning og årsaksforhold, der disse forsterker hverandre over tid. Manglende foreldrestøtte til skolearbeid er i noen studier vist å påvirke psykosomatiske symptomer i negativ retning. Lav grad av identifikasjon med skolen og opplevelse av liten støtte fra lærere påvirker også symptomene. Andre studier viser dessuten at et balansert forhold mellom krav og mestring bidrar positivt til elevenes psykiske helse, mens et godt læringsmiljø med gode relasjoner til medelever og lærere kan være viktigere for helsen enn prestasjonene.

Bergh m.fl. (2010) sin undersøkelse blant svenske ungdom fant at klassemiljøet var viktigere for psykosomatisk helseplager enn forholdet mellom elev og lærer. De sosiale relasjonene på skolen så vel som kontakten med lærere var tydelig relatert til elevers psykosomatiske helseplager. Lærerens rolle ble imidlertid kraftig modifisert av akademisk orientering. Betydningen var større for elever som var teoretisk orienterte enn for elevene som ikke hadde denne orienteringen. Forskerne konkluderer at teoretisk orienterte elever i større grad etterstreber å tilpasse seg skolekulturen og dermed forholdet til læreren, mens et godt klassemiljø var viktig for alle elevene. Oppmerksomhet rundt forholdet mellom elevene i form av klassemiljø anbefales derfor for å bidra til sosial likhet i skolen.

Forholdet mellom helse og frafall i videregående opplæring

Freudenberg og Ruglis (2007) argumenterer for at frafallsproblematikken av flere grunner må sees i et folkehelseperspektiv. For det første gir høyere utdanningsnivå bedre inntekt, som kan bidra til bedre boforhold og ernæring, samt bedre forhold knyttet til helseordninger. For det andre gir kompetanse på videregående nivå muligheten for å gå videre til høyere utdanning, noe som igjen er assosiert med enda bedre helse. Utdanning gir for det tredje bedre tilgang til helseinformasjon og kurstilbud (f.eks. røykeslutt). Til sist gir utdanning større muligheter for sosial støtte og følelse av kontroll over eget liv, som i tur har sammenheng med bedre helse.

Forskerne diskuterer også helse som direkte og indirekte årsak til frafall i videregående opplæring, og peker spesielt på at rusmisbruk, tenåringsgraviditet og psykologiske, emosjonelle og atferdsmessige problemer spiller en rolle (s.2-3). Studier av betydningen av foreldrenes helse (dødelighet, mentale lidelser, rusproblemer og kronisk sykdom) finner også en betydelig effekt på frafall.

En annen amerikansk litteraturgjennomgang (Breslau 2010) argumenterer for at det nå er rikholdig evidens for at dårlig helse i barne- og ungdomstiden er knyttet til høyere risiko for frafall i videregående opplæring. Rapporten peker imidlertid på at det er varierende evidens for potensielle kausaleffekter av helse på frafall siden risikofaktorene samvarierer med andre

indikatorer i barndommen. De studiene som har undersøkt kausale helseforhold indikerer at psykiske lidelser, ADHD og atferdsforstyrrelser gir størst sannsynlighet for frafall, men der intervensjonsstudier i begrenset grad har vært gjennomført for å styrke evidensen.

I Breslaus diskusjon av primært amerikanske studier pekes det på at sykdom som opptrer i barndommen, slik som astma og ADHD, kan påvirke skoleprestasjonene også i grunnskolen gjennom fravær og dårlige skolerresultater fra starten av. Gitt det kumulative kjennetegnet ved læring vil tidlige læringsulemper begrense oppnåelse oppover trinnene. Elever som får dårlige karakterer har dermed større sannsynlighet for å avslutte skolegangen innen studie- eller yrkeskompetanse fra videregående opplæring er oppnådd.

For faktorer som predikerer dårlig helse i barndoms- og ungdomstid predikerer de også lave skoleprestasjoner og resultater (Breslau 2010). Barn fra familier med færre ressurser og lavere utdanningsnivå har større sannsynlighet for å få alvorlige, kroniske sykdommer i barndommen, og lavere sannsynlighet for kompetanseoppnåelse fra videregående opplæring. Disse sammenhengene er imidlertid komplekse. Eksempelvis kan dårlig helse blant barn fra lavinntektsfamilier ha sammenheng med miljøeksponeringer og dårlige skoler. Konfunderingen av forholdet mellom helse og frafall som resulterer fra disse sambandene utgjør en utfordring for observasjonsstudier som søker å isolere risikonivået som tilskrives helse. Forskning på selvvurdert helse har likevel indikert noen viktige sammenhenger.

Selvvurdert helse

Den sosiale gradienten for ungdomshelse er tydelig i selvrapportert helse, som kan ha større betydning for ungdom enn for voksne ved at den inkluderer sosial kompetanse, samhørighet og velvære. Disse psykologiske trekkene er sterkt korrelert med subjektive helseplager vanlig blant ungdom, og som er assosiert med sosioøkonomisk ulikhet (Almgren m.fl. 2010, s. 110). Barn og ungdom i lavinntektsfamilier har dårligere selvvurdert helse enn øvrige barn og ungdom, og skolefraværet er høyere i denne gruppen (Elstad 2010). Forskjellene som gir seg utslag i større plager og psykosomatiske symptomer øker i lavinntektsgruppen, da familiens økonomiske situasjon kan se ut til å være mer belastende for ungdom på vei inn i voksenlivet.

En studie (Haas og Fosse, 2008 i Breslau 2010, s.2) fant at ungdomsskoleelever som vurderte sin helse som middels eller dårlig hadde større sannsynlighet for å avbryte videregående opplæring sammenlignet med ungdom som vurderte helsen sin som god eller utmerket, selv etter kontroll for uheldige effekter av familiens sosioøkonomisk status for både helse og skoleprestasjoner. Tilsvarende funn er gjort i en norsk kontekst, i en studie basert på data fra helseundersøkelsen i Nord-Trøndelag (HUNT) (De Ridder m.fl. 2012). Studien fant en relativ stabilitet i løpet av ungdomstiden i forholdet mellom selvvurdert helse og fysiske helseplager, uførhet, mental helse og helseatferd. Ungdom som rapporterte svekket helse avbrøt i større grad videregående opplæring (26.5 prosent) sammenlignet med dem som rapporterte god helse (16.1 prosent). Regresjonsanalyser viste en sterk kopling også etter kontroll for kjønn og mors utdanning. Ungdomshelse var sterkt knyttet til sosial posisjon i tidlig voksen alder og spesielt til lavere utdanningsnivå.

Mental helse

Sammenhengen mellom nedadgående sosial mobilitet og psykiske lidelser er påvist i flere studier (Gravseth og Kristensens 2008 s.18). Forskningen på mental helse tyder på en gjensidig påvirkning mellom sosioøkonomisk status og depresjon (Elovainio m.fl. 2012). Evidensen er nå også styrket for at symptomer på depresjon øker gjennom første og midtre del av ungdomstiden, er på det høyeste i løpet av den siste perioden av ungdomstiden, og reduseres i tidlig voksenliv (s.924).

Studien til Elovainio m.fl. fant at sosial posisjon i barndommen, målt ved foreldrenes yrkestilhørighet, så ut til å påvirke risikoen for symptomer på depresjon, men at denne effekten ble redusert over tid. Utgangsnivået for depresjon predikerte imidlertid rimelig tydelig de følgende endringene i symptomer på depresjon, og medierte dermed i noe grad effekten av sosial posisjon i barndommen. Resultatene gir sterkere støtte for helseseleksjonseffekter, ved at høyere tidlig nivå av symptomer på depresjon predikerte yrkesgradienten for voksne, spesielt inntekt. Dette innebærer at helseeffekter følger livsløpet, ved at utsatthet i tidlig barndom påvirker følgende utkomme uavhengig av senere erfaringer eller endringer i utsatthet, og at disse effektene er kumulative, gjennom sammenhengen mellom foreldrenes sosiale posisjon og graden av symptomer på depresjon. Barn med dårligere helse hadde i gjennomsnitt lavere utdanningsoppnåelse, dårligere helse og lavere inntekt som voksne.

Det er vanskelig å konkludere en reell økning i andel ungdom og unge voksne med psykiske lidelser, men en økning i bruken av psykisk helsevern, offentlige stønader og legemiddelbruk knyttet til denne type lidelser er observert (von Soest og Hyggen 2013). En forklaring bak økningen kan i følge forfatterne være større press på utdannings- og arbeidsmessige prestasjoner. Dette kan gi stressreaksjoner overfor å imøtekomme økte krav om prestasjoner, samt kommunikative og sosiale ferdigheter, som det for mange er vanskelig å leve opp til (s.101-103). Dette kan også vise seg tidlig, og er koplet til frafall i videregående opplæring.

Mentale helseproblemer blant ungdom som gjerne knyttes til frafall i skolen er ADHD, rusmisbruk samt internaliserte og eksternaliserte forstyrrelser (Breslau 2010). Internaliserte forstyrrelser refererer til depresjon, angst, sosiale fobier, tilbaketrekking og spiseforstyrrelser, mens eksternaliserte forstyrrelser viser til aggresjon og atferdsproblemer, regelbryting og autoritetsforakt, opposisjon, kriminalitet og skoleproblemer (se også Leadbeater m.fl. 1999). Selv om noen ungdommer har problemer som faller primært i en kategori, oppstår også problemene sammenfallende blant mange barn og unge med disse forstyrrelsene. Mens jenter har høyere risiko for internaliserte forstyrrelser, har gutter høyere risiko for ADHD og eksternaliserte forstyrrelser.¹⁰ Det er først og fremst disse to siste forstyrrelsene som gir et positivt samband mellom mentale lidelser og frafall i videregående opplæring (*Ibid.*).

¹⁰ En studie Nasjonalt folkehelseinstitutt (Johansson Helland og Mathiesen 2009) gjennomførte blant 900 ungdom mellom 13 og 15 år fant at 13 prosent hadde symptomer på depresjon og angst, og at flere jenter enn gutter hadde symptomene. Studien viser også sammenheng mellom ungdom med psykiske plager og foreldrenes psykiske tilstand, familiens levekår og kontakten mellom foreldrene og ungdommen.

Breslau (2010) fant i sin gjennomgang av studier positive sammenhenger mellom alle disse formene for psykiske lidelser og påfølgende frafall fra videregående opplæring, også etter kontroll for potensielt sammenfallende årsaker slik som foreldrenes utdanningsnivå og psykiske helse, etnisitet, kjønn, alder og barnemisbruk. En studie gjennomført av Breslau m.fl. (2007 i *ibid.*, s.13) estimerte at dersom påvirkningen av mentale helseproblemer ble fjernet fra populasjonen, ville frafall i videregående opplæring bli redusert med ti prosent.

Psykiske helseproblemer i barndommen deler sannsynligvis mange felles årsaker med høyt frafall i videregående opplæring. Generelt sett er det slik at familieforhold som predikerer frafall også predikerer barns mentale problemer, slik som skilsmisse og foreldrenes utdanningsnivå, yrke og psykiske lidelser. Foreldrenes psykiske problemer (f.eks. depresjon) kan påvirke barnas skolegang gjennom mindre støtte, mens andre lidelser kan innebære økonomiske begrensninger og høyere konfliktnivå i familien.

Skolemiljø med gode relasjoner kan være viktig for elevenes helse som tidligere nevnt, mens lærerens rolle for å motvirke at elever avbryter skolegangen er mindre viktig. Lærere på yrkesfag oppga i en spørreundersøkelse utført av Utdanningsdirektoratet (2009, s.8) at tettere oppfølging ville være viktig for å redusere frafallet, og at mer tid til den enkelte elev kunne bidra til at lærerne inntar en ansvarlig rolle. Lærerne var imidlertid enige i at frafall først og fremst knyttet seg til utsatte grupper med spesielle utfordringer, både vanlige søkere og søkere tatt opp på særskilt grunnlag, elever med konsentrasjonsproblemer, ulike atferdsproblemer, ulike diagnoser (samt elever med manglende norskkunnskaper). Mange elever som har store atferdsvansker og store konsentrasjonsproblemer søker på ordinært grunnlag, noe som gjør det svært vanskelig å kjenne behov og å planlegge oppfølgingen innen skolestart. Styrket samarbeid mellom ungdomsskole og videregående skole og forbedring av karriereveiledningen er et tiltak som kunne bidra i tillegg til bedre oppfølging av enkeltelever.

Markussen og Seland (2012, kap.3) sin undersøkelse av frafall i den videregående opplæringen i Akershus fant at 42,2 prosent av frafallet skyldes forhold knyttet til psykisk helse og trivsel i skolen, og forskerne peker på at dette er et rimelig nytt funn i forskningen om frafall.¹¹ Undersøkelsen deres viser at frafall ofte hadde komplekse årsaksforhold som på ulikt vis handler om psykisk helse; sosial og faglig mestring, angst, depresjon og rusmisbruk og foreldrenes psykiske problemer (s.45). Som forfatterne påpeker innebærer disse problemene at frafall må sees som del av en prosess, siden familie- og oppvekstsituasjonen har betydning for psykisk helse.

I Norge som i OECD-landene for øvrig ligger psykiske lidelser til grunn for økningen i søknader av støttetiltak slik som uføretrygd, der rusmisbruk også spiller en rolle (Støren 2013). Det er for lite bevissthet rundt betydningen av arbeid for psykisk helse. I Størens studie ser læreplasser ut til å gjøre en forskjell i arbeidstilknytning, og en bedre tilrettelegging for kvalifisering gjennom mer inkluderende læreplassordninger kan ha helsegevinst (s.66)..

¹¹ Forfatterne presiserer at intervjuene er foretatt av rådgivere, og at elevene ikke er bedt om å rangere årsaker til at de avbrøt den videregående opplæringen. Årsakene inngår gjerne i sammensatte relasjoner med andre årsaker, og forskerne har derfor vurdert hvilken årsak som fremstår som viktigst.

Anvik og Gustavsven (2012) har foretatt en studie av forholdet mellom psykisk helse, utdanning og arbeidsliv ved bruk av kvalitative intervjuer og spørreundersøkelser blant unge med erfaringer med psykiske lidelser. Blant mer enn halvparten av elevene som avbrøt videregående opplæring i studien oppgis psykiske helseproblemer å være grunnen. Komplekse forhold bidro til psykiske problemer når de unges livssituasjon ble vurdert. Vanskelige oppvekstvilkår, mobbing, ensomhet, manglende oppfølging på skolen, ingen å snakke med eller få hjelp hos. For mange av deltakerne i undersøkelsen var mobbing og ensomhet viktige faktorer for psykiske problemer som igjen førte til skolefravær, avbrutt videregående opplæring og problemer med å takle arbeidslivet.

For ungdom med større lese- og skrivevansker er det høyere sannsynlighet for å ha atferdsvansker, emosjonelle og psykiske problemer, selvmordstanker og større risiko for frafall i videregående opplæring (Undheim 2003, Daniel m.fl. 2006). Lese- og skrivevansker oppstår hos rundt ti prosent av barn og ungdom, de er koplet til helseproblemer, distribueres langs den sosiale gradienten, og rammer oftere gutter enn jenter (Pape m.fl. 2011). Disse læringsvanskene påvirker ungdoms skoleprestasjoner, og gir større sannsynlighet for lavere utdanningsnivå. Den longitudinelle studien til Pape med kolleger indikerer også en sammenheng mellom lese- og skrivevansker i ungdommen og senere mottakelse av offentlig stønad, med større risiko for jenter enn for gutter. Frafall er en medierende faktor av effekten av lese- og skrivevansker på offentlig stønad, siden andelen i gruppen 24 til 28 år som ikke hadde fullført videregående opplæring ved 24-årsalderen var på 60 prosent for de som rapporterte lese- og skrivevansker, mens den var på 25-35 prosent for dem som ikke rapporterte disse problemene.

Foreningen Mental Helse Ungdom peker også utover skolesituasjonen og ønsker å ansvarliggjøre kommunen for unges kombinerte utfordringer innen psykisk helse og frafall. Kommunen har for eksempel gjennom helsetjenesten en viktig rolle i forebyggingen av frafall, der også organiserte fritidsaktiviteter er viktig for forebygging og for god mental helse.¹² Dårlig mestringfølelse og motivasjon, lavt selvbilde og dårlig mental helse preger mange ungdom i fare for å avbryte skolegangen (Bragdø og Spjelkavik 2013). Dette er tilstander som kan bedres gjennom deltakelse på andre arenaer enn skolen, slik som i fritiden.

Somatisk helse

I Breslaus (2010) litteraturgjennomgang er det ikke påvist noen kausal sammenheng mellom astma og diabetes og frafall i videregående opplæring. Risikofaktorene er likevel sammenfallende og impliserer at elever med astma eller diabetes er i en større risikogruppe.

En nederlandsk undersøkelse av betydningen av sykehusinnleggelse i barndommen for sannsynlighet for frafall i videregående opplæring ga kun moderat støtte for sosioøkonomisk status som kausal mekanisme for sykehusinnleggelser, på linje med tidligere studier (Heesch m.fl. 2011). Studien peker imidlertid på seleksjonsprosesser, der helse påvirker senere sosioøkonomisk status gjennom økt sannsynlighet for frafall i videregående opplæring, et funn som støtter tidligere forskning.

¹² <http://www.mentalhelseungdom.no/arkiv/2012/en-av-fem-ungdommer-faller-ut-fra-videregaaende-paa-grunn-av-psykiske-helseproblemer>, hentet 16.08.2013.

Helseatferd

For helsetilstander slik som rusmisbruk og graviditet knyttes disse nærmere i tid til frafall i videregående opplæring. Dårlige skoleprestasjoner tenderer til å forutgå ungdommers risikoatferd, slik som rusmisbruk og tidlige seksualerfaringer (Breslau 2010). Dersom elever som blir rusavhengige eller gravide allerede hadde lavere sannsynlighet for å gjennomføre videregående opplæring med studie- eller yrkeskompetanse, betyr det at intervensjoner som kun behandler deres helsesituasjon har lavere sannsynlighet for positiv effekt på frafall.

Rusmisbruk er assosiert med frafall, men med noe usikker fundering, og det må også skilles mellom mentale helseproblemer som skyldes rusmisbruk, og mentale problemer som fører til rusmisbruk. Det er også funnet at dårlige skoleprestasjoner foranlediger rusmisbruk, noe som kan ha sin bakgrunn i at dårlige prospekter på grunn av lave prestasjoner reduserer motivasjonen og øker vennetilhørigheten, der verdier og handling som igjen er hemmende for prestasjonene forfejles. Battin-Pearson m.fl. (2000) fant at avvikende atferd, venner med samme atferd samt lav sosial posisjon hadde en selvstendig effekt utover skoleprestasjoner på å øke sannsynligheten for frafall. Disse faktorene predikerer frafall uten at elevene nødvendigvis hadde forutgående lave skoleprestasjoner.

Breslau fant i sin egen studie for øvrig ingen assosiasjon mellom frafall og tobakk- og alkoholbruk ved kontroll for familiebakgrunn og tidligere helse, men derimot en sammenheng mellom narkotikabruk og frafall. En studie fra Island viser at tidlig rusmisbruk henger sammen med frafall, både for alkohol- og hasjmisbruk, også ved kontroll for sosioøkonomisk status og familiestruktur (Blöndal m.fl. 2010). Wichstrøms (1998) norske studie fant at frekvent alkoholintoksikering predikerte avbrytelse av videregående skole, men at denne effekten ble redusert når det ble kontrollert for foreldrenes omsorg (konfunder), deltakelse i idrett og venners problematferd (s.418). Bruk av alkohol i ungdomstiden er funnet å være bare svakt knyttet til senere arbeidsledighet. Ungdom som har blitt arbeidsledige tenderer imidlertid mot å fortsette narkotikabruken etter ungdomstiden, i motsetning til de fleste andre. Betydningen av rusmisbruk for frafall må imidlertid studeres mer inngående i den norske konteksten. Dette er et tema som opptar skolene, men som ikke har blitt tilstrekkelig undersøkt eller gitt målrettede tiltak.¹³

Skolens påvirkning

Skolerelatert stress og helseplager ser ikke ut til å være stabilt i løpet av ungdomstiden; mens stress avtar med alderen, øker helseplager (Torsheim m.fl. 2001, i De Ridder 2012). De Ridder konkluderer med at disse funnene kan bety at det som starter som en reaksjon på skolestress og sosial motgang i barne- og ungdomsårene kan lede til dårlig helse på et senere tidspunkt, som så blir en uavhengig risikofaktor for sosial eksklusjon i overgangen til voksenlivet.

I ungdomstiden utvikles sosiale ferdigheter, sosiale nettverk skapes og disse medierer ulike former for sosialt stress og helse (Almgren m.fl. 2010). En kvalitativ norsk studie ved Anvik og Gustavsen (2012) viser også at overgangsfaser er spesielt problematiske for ungdom, fra grunnskole til videregående, fra videregående til arbeidsliv og mellom psykisk helsehjelp og

¹³ Se Dagsavisen 28.06.2011 <http://www.vl.no/samfunn/elever-dropper-skolen-pa-grunn-av-rus/>

skole/arbeidsliv. Mange ungdommer med psykiske lidelser har spesielt store utfordringer med slike overgangsfaser (Humlum og Jensen 2010), noe som kan utgjøre et ytterligere stressmoment i livsløpet.

Skole- og læringsmiljøets atferdskrav kan være en sentral faktor for at elever med ADHD og atferdsforstyrrelser er i risikogruppen for frafall, siden studier viser at barn med disse forstyrrelsene ikke har lavere prestasjoner enn andre barn etter kontroll for ADHD (Breslau 2010). Paragraf 9a i opplæringsloven gir alle elever i grunnskolen og videregående opplæring rett til et godt fysisk og psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring. Det er imidlertid få norske studier av ungdoms helsesituasjon sett i lys av læringsmiljø. Her vet vi for lite om forholdet mellom sykdomsbilde og sosiale problemer.¹⁴

Elevundersøkelsen 2012 rapporterer god trivsel og et godt sosialt miljø i skolen, mens omtrent 6,8 prosent av elevene oppgir at de blir mobbet flere ganger i måneden. Dette nivået har vært stabilt siden 2008 (Wendelborg m.fl. 2012). Hver femte elev som oppgir at de mobbes to til tre ganger i måneden eller oftere, svarer også at de ofte er med på å mobbe andre. Det er også flere gutter enn jenter som blir mobbet og også som mobbes, mens andelen som opplever mobbing reduseres med økende klassetrinn. Forskning om mobbing finner assosiasjoner mellom å være mobber/bli mobbet og frafall i videregående opplæring, selv om denne sammenhengen er usikker hva gjelder kausale forhold, og mobbing og frafall har i stor grad blitt behandlet separat (Townsend m.fl. 2008, s.24). Forfatterne finner imidlertid i en studie i Cape Town at jenter som både mobber og blir mobbet hadde større risiko for frafall, selv etter kontroll for sosioøkonomisk status, etnisitet og alder. Forskerne foreslår at det kan tenkes at de negative effektene av mobbing slik som fravær, dårlige skoleprestasjoner og stress kan akkumuleres og lede til avbrytelse av skolegangen. Dette kan innebære at innsats mot mobbing og forbedring av skolemiljø kan ha positiv effekt på frafallsraten, men at mer forskning er nødvendig for å undersøke kausale forhold.

Skolehelsetjenesten

Gjennom møte med nær alle familier og ungdom skal skolehelsetjenesten gi tilbud om vaksiner, helseundersøkelser og informasjon om hvordan sykdom og skader kan forebygges, samt gi støtte til mestring og utvikling. Kommunene har et selvstendig ansvar for å organisere sin virksomhet i tilpasning til lokale behov, så lenge kravet til forsvarlighet i henhold til lov og forskrift oppfylles. Forskriftene om kommunenes helsefremmende og forebyggende arbeid i skolehelsetjenesten vektlegger samordning og helhetsperspektiv.

Psykisk helsevern for barn og unge (BUP) er et tilbud i spesialisthelsetjenesten for barn og ungdom som skal støtte kommunale helsetjenester slik som fastlege, helsesøster, skole, pedagogisk tjeneste, utekontakten og barnevernet. Psykolog, barnepsykiater, familieterapeut, nevropsykolog, kliniske pedagoger og sosionomer arbeider sammen ved BUP. I mange

¹⁴ Det kan komme positive resultater fra prosjektet «Bedre læringsmiljø» (2009–2014), en femårig satsing på elevenes Læringsmiljø, der Utdanningsdirektoratet har satt i gang lokale utviklingsprosjekter og formidler forskningsbasert kunnskap (Utdanningsdirektoratet 2012). Til sammen 40 skoleeiere og 86 skoler deltar i lokale utviklingsprosjekter. Målet er å styrke det lokale arbeidet med elevenes læringsmiljø.

tilfeller er utvikling av atferdsproblemer og internaliserte problemer som depresjon, angst, selvskading mv. hos unge og rusdebut tett forbundet med hverandre. Disse barna har ofte behov for hjelp både fra barnevern, Pedagogisk Psykologisk tjeneste (PPT) og psykisk helsevern, og et godt samarbeid mellom tjenestene er nødvendig (St.melding 47 2008-2009).¹⁵

Et prosjekt iverksatt under regjeringens tiltaksplan mot fattigdom i 2003, *Helsetjenesten – en ressurs i skolenes arbeid med å hjelpe elevene til å mestre eget liv*, ble gjennomført av Læringscenteret (Utdanningsdirektoratet). Målet var å utvikle et program for hvordan helsetjenesten i den videregående skolen skal arbeide, bl.a. ved å formulere mål og indikatorer. Baklien m.fl. (2004, s.88) sin prosjektinformant la vekt på at «helsetjenesten så langt ikke hadde vært noen aktiv aktør i forhold til frafall, selv om sammenhengen er tydelig: Helseplager fører til fravær, som fører til frafall som fører til økte helseplager. Programmet som ble utviklet vektla å få helsetjeneste og PP-tjeneste inn i skolenes plangruppe.

Relevante tiltak iverksatt gjennom regjeringens strategiplan for barn og unges psykiske helse (2003) i denne sammenheng ble evaluert av Wessel Andersson m.fl. (2010), som konkluderte med at satsingen bidro på kort sikt til økt bevissthet, og at det var flere som søkte hjelp for psykiske vansker. For at tiltakene skal ha langsiktig effekt pekes det på at de må forankres lokalt hos skoleledelsen og integreres i skolens retningslinjer. Psykisk helse løftes også frem som avgjørende for læringsresultater og for å forebygge frafall (s.40). Det konkluderes med at «satsningen gjenspeiler ett av hovedfunnene også i evalueringen av «Satsing mot frafall»: «En vellykket satsing må innebære at en rekke ulike aktører på ulike måter er engasjert i arbeidet. Det er nødvendig å bygge brede aktørnettverk rundt en slik satsing, slik at ulik kompetanse kan spille på lag for ønsket resultat» (s.103).

Kunnskapssenteret (2010) har gjennomført en systematisk oversikt over effekter av skolehelsetjenesten på helse og oppvekstvilkår, felt som ikke tidligere hadde vært gjenstand for forskning i en norsk sammenheng. Rapporten konkluderer forsiktig med følgende: Påvisning og tidlig henvisning til psykologisk behandling av barn med depresjon reduserer muligens depresjon hos barn og unge; Angstforebyggende tiltak bygget på kognitiv adferdsterapi har muligens en liten effekt på å redusere forekomst av angst hos skolebarn generelt og på å redusere angst hos skolebarn som allerede har symptomer på angst; Kombinasjon av undervisning og utdeling av prevensjon reduserer muligens antall uønskede svangerskap; Forebyggende røyketiltak i skolen synes å ha effekt på intensjon om å røyke, på å forebygge røykestart og på røykeadferd; og det kan se ut til at skolebaserte programmer for barn med astma fører til økt kunnskap og mestring (s.2). av litteraturgjennomgangen kom det frem at vi vet for lite om Skolehelsetjenestens rolle og hvordan den trer inn i frafallsproblematikk.

¹⁵ Pedagogisk Psykologisk tjeneste (PP-tjenesten) er en rådgivende og sakkyndig instans innenfor utvikling, læring og trivsel for barn under skolepliktig alder og elever i grunn- og videregående skole. PP-tjenesten bistår også voksne med behov for grunnskoleopplæring. Arbeidet til PP-tjenesten er hjemlet i opplæringsloven. PP-tjenesten er en faglig ressurs for barnehager/ skoler for å tilrettelegge opplæringen for barn og elever med særskilte behov. <http://www.udir.no/Regelverk/PP-tjenesten/> Hentet 13.05.2013.

I dette avsnittet om forholdet mellom helse og frafall i den videregående opplæringen har vi vist til hvordan internasjonal forskning finner tydelig evidens for at dårlig helse i barne- og ungdomstiden er knyttet til høyere risiko for frafall, hvor også psykologiske, emosjonelle og atferdsmessige problemer er viktige. Foreldrenes helse spiller en indirekte rolle. Helsesituasjonen kan i barndomsårene også påvirke prestasjonene, for senere å gi større sannsynlighet for frafall. Det er en sterk forbindelse mellom dårlig selvrappportert helse og psykiske helseproblemer og frafall i videregående skole, med noe mer divergerende funn om somatiske helseproblemer i barndommen og risikoatferd og forholdet til frafall. Tiltak bør rettes mot både helse- og frafallsproblematikk for å motvirke seleksjons- og kausalmekanismer som står i et komplekst forhold til hverandre. Det er samtidig tydelig behov for mer forskning om disse forholdene, ikke minst i norsk målestokk. Det trengs også mer forskning på betydningen av læringsmiljø og skolehelsetjenesten for barn og unges helse og skoleforhold.

Utfall av manglende videregående kompetanseoppnåelse

Dette avsnittet omfatter utfall av manglende videregående kompetanseoppnåelse når det gjelder tilknytning til arbeidsmarkedet, helsetilstand og bruk av offentlige ytelser. Vi innleder med en diskusjon om internasjonale sammenlignende studier før vi går inn på den norske forskningen om arbeidsmarkedstilknytning og betydningen av videregående kompetanseoppnåelse. Herunder skal vi også diskutere betydningen av kjønn og innvandringsbakgrunn. Voksenopplæringen kan også være viktig for tilknytningen til arbeidsmarkedet og utdanning i voksen alder, og blir derfor også drøftet. Deretter diskuterer vi forskning om helseforhold, utsatte grupper og unge uføre.

Internasjonale sammenligninger

Det er et internasjonalt gjennomgående trekk at manglende fullføring medfører større sannsynlighet for arbeidsledighet (Lamb 2011). Funn fra flere land viser også at manglende gjennomføring øker sannsynligheten for å være arbeidsledig over lengre tid, ha lavere inntekt og lavere velstandsøkning gjennom livsløpet (Lamb og Markussen 2011). Denne internasjonale sammenlignende studien viser til at personer som ikke fullfører opplæringen dessuten har dårligere fysisk og psykisk helse, har høyere kriminalitetsrater, og er sjeldnere aktive medborgere (Lamb m.fl. 2011).

I alle 13 land studert av Lamb m.fl. (2011) gir akademiske kvalifikasjoner lavere sannsynlighet for å bli arbeidsledig. I Sverige er det eksempelvis tre ganger så høy sannsynlighet for å bli arbeidsledig for dem som ikke oppnår fagbrev sammenlignet med dem som gjør det (Lamb 2011). Svenske studier viser videre at avbrytning av videregående opplæring i tillegg øker sannsynligheten for lav sosioøkonomisk status (Halvorsen m.fl. 2012 s.56-57). Sammenligninger viser at innen yrkesfaglige program i Skandinavia er det både høyere frafallsrater og større konsekvenser for ekskludering fra arbeidsmarkedet av frafall i Norge enn i de andre landene, og minst i Sverige (Bäckmann m.fl. 2011). Grunnen til at Sverige kommer best ut ser ut til å være at voksenopplæringen bedre fanger opp igjen personer som avbryter den videregående opplæringen enn i de andre skandinaviske landene.

I Danmark er sosial mobilitet gjennom videregående opplæring lavere enn i Sverige og Finland. Den danske skolen kan dermed se ut til å være dårligere til å motvirke 'sosial arv' (Halvorsen 2012, s.44). I Finland er ikke den videregående skolen en universell rettighet i motsetning til i de øvrige nordiske landene, og en noe mindre andel av ungdomskullene deltar. Det kan i tillegg se ut til å være en sammenheng mellom den høye gjennomføringsandelen i den finske videregående skole og omfanget av spesialundervisning i grunnskolen. I internasjonal målestokk favner den en rimelig høy andel (omtrent på nivået i Norge, se diskusjon senere i denne rapporten), rundt åtte prosent av elevene (Halvorsen m.fl. 2012). Andelen unge mellom 15 og 24 år som sto utenfor skole og arbeid ble estimert til omtrent 12 prosent i 2004. For innvandrerungdom var andelen markant høyere, med 30 prosent (Bäckmann m.fl. 2011).

Utdannings- og arbeidsmarkedstilknytning i en norsk kontekst

I Norge ser både utdannings- og arbeidsmarkedstilknytningen ut til å bedres betraktelig når videregående opplæring fullføres (Markussen m.fl. 2008, Opheim 2009, Bratsberg m.fl.2010, Falch og Nyhus 2010, 2011, Falch 2011). Hvordan denne prosessen forløper seg er imidlertid relatert til familiebakgrunn. Ungdom med foreldrene med høy utdanning og inntekt har mye lavere risiko for å stå varig utenfor enn ungdom med foreldrene med lav utdanning og inntekt. Denne sosiale gradienten er spesielt sterk når det gjelder sannsynligheten for å returnere til utdanningssystemet, mens den har mindre betydning for direkte overgang til yrkeslivet.

Blant unge mellom 20 og 24 år som ikke har fullført videregående opplæring i Norge står nærmere en av fem utenfor både arbeid og utdanning, sammenlignet med en av tjue som har fullført i denne aldersgruppen (NOU 2012). Falch og Nyhus (2011) estimerer at fullføring av videregående opplæring innen fem år etter grunnskolen reduserer sannsynligheten for å være hverken i jobb eller utdanning med 13-15 prosent, både for personer som startet på studieforbereidende og yrkesfaglige program i Norge.

Bratsberg m.fl. (2010) fant i sin studie at rundt 30 prosent blant dem som avbrøt skolegangen av kullene som gikk ut av grunnskolen mellom 1992 til 2002 gikk så å si direkte i arbeid, som kan være grunnen til at de avbrøt skolegangen. Tre år etter normert videregående opplæring stod imidlertid fortsatt femten prosent blant dem som avbrøt opplæringen uten arbeid eller annen registrert aktivitet. Lange perioder uten hverken skole eller jobb virker i følge studien selvforsterkende, ved at sannsynligheten for å returnere til skole eller arbeidsliv faller med den tiden man har stått utenfor. En studie ved Falch og Nyhus (2009) finner i denne sammenheng at ved 28-års alder hadde cirka 55 prosent av dem som hadde fullført videregående opplæring heltidsjobb, mot 40 prosent av dem som ikke hadde fullført.

Det er også verdt å vise til Hyggen og Hammer (2009) sin norske studie som antyder at arbeidsmotivasjonen er like høy for dem som hadde avbrutt videregående opplæring som dem som hadde fullført, og forskerne peker på at mestring på jobbarenaen kan være viktig i forhold til manglende mestring på skolearenaen. I tillegg viser studien at arbeidsledighet reduserer arbeidsmotivasjon, ved at forventningene tilpasses livssituasjonen.

Gjennomsnittlig karakternivå fra grunnskolen har en sterk selvstendig effekt på situasjonen til unge voksne. Uavhengig av fullføring av videregående opplæring fører bedre grunnskolekarakterer til større sannsynlighet for å være i utdanning eller sysselsatt, og betydelig lavere sannsynlighet for å være hverken i jobb eller utdanning (Falch m.fl. 2010). Personer med svake grunnskolekarakterer tjener dermed mest på å fullføre videregående opplæring, og kombinasjonen av frafall og svake grunnskolekarakterer gir spesielt dårlige prospekter for framtidig arbeidsmarkedstilknypning (se også Opheim 2009).

Forskjellene i arbeidsmarkedstilknypning kan likevel ikke uten videre tolkes som rene effekter av fullføring, siden utdanningssystemet innebærer seleksjon (Falch og Nyhus 2009). Det kan være en rekke årsaker, slik som sykdom, til at noen ikke fullfører, som også har betydning for arbeidsmarkedstilknypningen. Fullføring av videregående opplæring vil dermed ikke med nødvendighet endre tilknypningen til arbeidsmarkedet i stor grad, og effekten av en betydelig økning i fullføringsandelen er derfor usikker.

Arbeidsmarkedstilknypning, relevant arbeid og lønnsnivå er videre svakere for visse grupper som har oppnådd videregående kompetansebevis, slik som kvinner med kompetanse innen helse- og sosialfag, de som har fulgt skolevarianten på yrkesfag, og de som søker å gå rett ut i arbeidslivet med studieforbereidende kompetanse (Grøgaard 2006, s.236-240). Disse gruppene er dermed også utsatt på arbeidsmarkedet til tross for kvalifikasjoner på dette nivået.

Effekten på inntektsnivå av frafall er veldokumentert. Bratsberg m.fl. (2010) argumenterer for at fullføring av videregående opplæring har en betydelig kausal effekt på inntektsmuligheter siden inntektsforskjellen ved avbrutt videregående opplæring er rimelig upåvirket av familiebakgrunn i deres studie.¹⁶ Mye av differansen forklares ved at arbeidsmarkedstilknypningen er bedre ved fullføring. Inntektsgevinsten av å fullføre videregående opplæring er på 5 til 13 prosent for dem som er i hel stilling, og den er økende med alder. Inntektsnivået er også høyere for unge med delkompetanse fra videregående skole. Det er også inntektsforskjeller mellom unge med og uten kompetanseoppnåelse innenfor studieretninger, der forskjellene innen hotell- og næringsmiddelsfag er størst med 33 prosent mellom dem som fullførte og dem som avbrøt opplæringen (Opheim 2009).

Kontekstuelle forhold

Lokale arbeidsmarkedsforhold har stor innvirkning på utdanningsvalg og arbeidsmarkedsutfall, samtidig som den globale økonomien innebærer økte krav til kompetanse og kvalifikasjoner (Bratsberg m.fl. 2011). Relativt høy minstelønn medfører høyere krav til produktivitet i Norge, hvor også gode trygdeordninger kan medvirke til at personer med lav kvalifiseringsgrad havner utenfor arbeidsmarkedet. Analyser av arbeidsmarkedet for ukvalifisert arbeidskraft viser imidlertid divergerende funn.

Det finnes i dag mange korttids- og deltidsjobber i servicesektoren som unge, ofte under utdanning, fyller, men disse jobbene passer ofte ikke for dem som ønsker å gå rett ut i fulltidsarbeid (Lamb og Markussen 2011). Mangel på formell kompetanse utelukker ikke

¹⁶¹⁶ For kohorten som avsluttet grunnskolen i 1994 var inntektsdifferansen mellom dem som hadde fullført og dem som ikke hadde fullført videregående opplæring på 33 prosent (i 2006).

arbeidsmarkedstilknytning, men kan innebære mindre attraktive og mer usikre jobber (Larsen & Hompland 1999, i Opheim 2009). Bratsberg m.fl. (2011) finner likevel ikke i sin studie tegn på at det er større sjanse for ekskludering av ukvalifisert arbeidskraft fra det norske arbeidsmarkedet. Forskerne peker på at en mulig forklaring er at arbeidstakere tilpasser seg arbeidsmarkedet og rekvalifiserer seg, det vil fortsatt være behov for manuelle jobber. Det er også i følge forfatterne tendenser til at arbeidsgivere etterspør personlige ferdigheter i noe større grad enn formell utdanning. Det norske arbeidsmarkedet har dessuten lenge vært preget av lav arbeidsledighet, og mer enn 40 prosent av ungdom (15-19 år) har ekstrajobb, noe som kan bidra til å trekke enkelte elever over i fulltidsarbeid (Markussen m.fl. 2011).

Betydningen av kjønn

Bratsberg m.fl. (2010) finner at menn har mindre sannsynlighet for å få jobb om de avbryter skolegangen enn kvinner, men av dem som får seg arbeid er inntekten i gjennomsnitt høyere. Menn har videre en større tendens til å velge en rask overgang til arbeid framfor utdanning, og de har høyere risiko for å ende opp uten hverken jobb eller utdanning etter avsluttet videregående opplæring. Når de først har havnet i denne situasjonen har de imidlertid en sterkere tilbøyelighet til å gjenoppta skolegang, sammenlignet med kvinner i samme situasjon. For gruppen kvinner som ikke fullfører videregående opplæring er det større sannsynlighet for å motta velferdstjenester. Dette kan være en konsekvens av at flere kvinner enn menn fullfører videregående opplæring, men det kan også være knyttet til kjønnssegregering på arbeidsmarkedet og helsemessige forhold.

Betydningen av innvandrerbakgrunn

Bringsrud Fekjær og Brekke (2009) finner at det er små forskjeller i arbeidsmarkedsutfall blant innvandrere og etterkommere av innvandrere i de fem landgruppene i utvalget (s.21) og etnisk norske unge med avbrutt videregående skole. En større utfordring er forskjeller i prestasjoner mellom unge med innvandrerbakgrunn og etnisk norske. Støren m.fl. (2009) fant i sin studie at unge med ikke-vestlig bakgrunn hadde svakere kompetanse og karakterer, og de lyktes dårligere på arbeidsmarkedet etter endt opplæring. Dette kunne ikke fullt ut forklares med ulike skolerestultater. Forfatterne peker samtidig på at seleksjon i skolesystemet forklarer at til tross for kort botid i Norge har innvandrere uten fullført videregående opplæring samme sysselsettings- og arbeidsledighetsrate som etniske nordmenn i samme situasjon. Det er relativt få etnisk norske unge som ikke har fullført videregående opplæring, slik at denne gruppen er negativt selektert og kan ha et komplekst sett av helserelaterte og sosiale problemer. For begge gruppene kan arbeidslivskravene være vanskelige å møte (s.278-279).

Voksenopplæring

Personer over 25 år som ikke har fullført videregående opplæring som ung kan tjene på å fullføre som voksen (Larsen m.fl. 2011). Dette ser ut til å ha positive effekter på arbeid og beskytte mot uførhet. Deler av uføreeffekten kan imidlertid skyldes seleksjon. Ideen om at det er de med størst forventning til å stå i fremtidig arbeid som velger å fullføre videregående opplæring som voksen kan også være en (del av en) bakenforliggende årsak til den positive effekten på arbeid. Effekten av opplæring i voksen alder på lønnsnivå ser ut til å være vanskelig å måle grunnet seleksjonseffekter, men flere studier finner ingen signifikant effekt (Se Leuven og Oosterbeek 2008).

Opplæringsloven gir voksne (uten ungdomsrett) rett til grunnskole- og/eller videregående opplæring. Dersom man ikke får opplæringen i ungdomstiden er det derfor mulig å gjennomføre opplæringen i voksen alder. Rundt 10 000 personer deltar i grunnskoleopplæring for voksne årlig, hvorav ni av ti hadde minoritetsspråklig bakgrunn i 2011-2012 (Dæhlen m.fl. 2013). I perioden 2001/2 og 2009/10 var det mellom 465 og 761 som fullførte grunnopplæringen for voksne. Årsaker oppgitt for avbrytelse er manglende motivasjon, fysiske og psykiske lidelser (flere norsk-språklige), familiegrunner og stor arbeidsbelastning (flere minoritetsspråklige). Rundt halvparten av dem som besto i utvalget til Dæhlen m.fl. gikk over til videregående opplæring, flest i den yngste gruppen og ved direkte overgang.

I 2011 deltok rundt 20 000 personer over 25 år på videregående opplæring for voksne. 21 prosent av deltakerne var ikke-vestlige innvandrere eller etterkommere. Omtrent halvparten i utvalget til Dæhlen m.fl. (2013) fullførte, flere kvinner enn menn, og flere minoritetsspråklige enn norsk-språklige. Sysselsettingsnivået øker betraktelig etter fullført videregående voksenopplæring sammenlignet med etter fullført grunnskoleopplæring for voksne. Kun vel én av seks hadde i studien en regelmessig tilknytning til arbeidslivet etter endt grunnskoleopplæring, mens nesten to av tre som fullførte den videregående opplæringen hadde jevnlig kontakt med arbeidslivet året etter. Førti prosent av de voksne som hadde oppnådd studiekompetanse begynte i høyere utdanning. Forbedringen av utdannings- og sysselsettingsnivået i denne gruppen ved oppnåelse av videregående kompetanse tilsier at kommunene bør sette inn mer innsats for at flere voksne oppnår vitnemål på dette nivået.

Helse og manglende videregående kompetanseoppnåelse

Dalgård m.fl. sin norske studie (2007) finner også en sentral forbindelse mellom lav utdanning og psykiske problemer, og som medieres gjennom dårlig mestringsfølelse. I deres studie konkluderes det med at skolen bør innrettes mot å styrke elevenes selvbylde, mestringssevne og bidra til psykologisk utvikling, der elevenes personlighet og behov blir tatt i betraktning. Selv om studien ikke kan påvise kausalmekanismer, fremmer forskerne at forholdet mellom lav utdanning og psykiske problemet nok i større grad skyldes miljøpåvirkning (lav utdanning kan føre til psykiske problemer) heller enn seleksjonsmekanismer (psykiske problemer fører til lav utdanning). Forfatterne argumenterer derfor for at det sannsynligvis vil være en mental helsegevinst ved å redusere frafall i videregående skole og støtte elever med læringsvansker.¹⁷ Hyggen og Gjerustad (2013) sin studie finner i denne sammenheng mellom uoppnådde utdannings- og yrkesaspirasjoner og psykiske problemer. Forfatterne anslår at støtte og karriereveiledning i den videregående opplæring kan ha betydning for at ambisjoner og mål balanseres mot elevenes ferdigheter, for slik å motvirke mentale problemer. NAV-veilederne beretter til sist at unge arbeidssøkere som de følger opp over lang tid har mestret skolen dårlig (Furuberg og Myklebø 2013). Gruppen unge med behov for størst oppfølging fra NAV har oftest ikke gjennomført videregående opplæring, og det er en større andel blant disse med sammensatte utfordringer, der psykiatri- og rusproblematikk ofte opptrer sammen.

¹⁷ <http://www.fhi.no/artikler/?id=65563>, hentet 29.08.2013.

Ungdom som har lengre perioder som «uvirksom» ved å være syk, ulønnet hjemmeværende eller på attføring har i følge Grøgaard (2006, s.243) ikke nødvendigvis negativ effekt på beskjeftigelse og lønn dersom de har semestre med fulltidsarbeid som hovedbeskjeftigelse. Hvis «uvirksomheten» overgår et semester er konsekvensene større i form av arbeidsledighet og dårlig stillingsforhold. Herunder gir det å være langvarig syk statistisk sett negative virkninger.

Tidlig tilknytning til arbeidsmarkedet er en viktig faktor for at personer med psykiske lidelser blir eller forblir inkludert i arbeidslivet. En dansk undersøkelse (Rosenstock m.fl. 2004) fant at spesielt unge med psykiske lidelser hadde problemet med å knytte seg til arbeidsmarkedet, da de ofte ikke ble fanget opp og dermed ikke fikk hjelp til å fullføre utdanningen. Studien fant at det var betydelig flere med kun grunnutdanning, flere utenfor arbeidsmarkedet og flere enslige blant personer med selvvalgte psykiske lidelser (s.151), noe som innebærer at flere forhold kan samvirke og lede til en vanskelig livssituasjon og sosial eksklusjon.

Longitudinelle studier i Skandinavia finner i likhet med andre internasjonale studier at arbeidsledighet øker mentale helseproblemer slik som angst, depresjon og dårlig selvilde blant unge (Hammer 2000). Hammers komparative studie av forholdet mellom mental helse og sosial eksklusjon blant skandinavisk ungdom (16-24 år) indikerer imidlertid at selvrapporterte psykiske helseproblemer ikke er relatert til arbeidsledighet. I alle de skandinaviske landene foruten Norge ser høye nivåer av sosial integrasjon ut til å moderere mentale helsesyntomer. Forskjellene mellom landene tyder også på at mindre stigmatisering av arbeidsledighet og høyere økonomisk kompensasjon reduserer sannsynligheten for mentale helseproblemer. Økonomiske vansker stod frem som den enkeltfaktor med størst assosiasjon til mentale helseproblemer, selv om kausale forhold ikke ble observert i studien. Sosial isolasjon var også sterkt forbundet med mentale helseproblemer, og med en svak men signifikant interaksjonseffekt, noe som tyder på en forsterkende effekt på mental helse.

Utsatte grupper

I Kristensen og Bjerkedal (2003) sin studie av periodetrender (1991 til 2001) for deltakelse i arbeidslivet blant utsatte grupper fant de at unge voksne menn med lav utdanning og trygdestønad som barn oftere faller ut av arbeidslivet enn andre. Studien konkluderer med at effektene av kronisk sykdom i barnealder på deltakelse i arbeidslivet fulgte konjunktursvingene, mens effekten av lav utdanning var preget av jevn og gradvis forverring i løpet av utvalgsperioden. I tillegg fant forskerne at forskjellen i arbeidsdeltakelse for lavt og høyt utdannede menn ble større mellom 1991 og 2001.

Unge med nedsatt funksjonsevne

For unge med reduserte fysiske, psykiske eller kognitive funksjonsevner er den relative betydningen av utdanning for å tre inn i arbeidsmarkedet nesten dobbelt så høy som for andre, mens sannsynligheten for å komme i arbeid for personer med nedsatt arbeidsevne øker med lengden på utdanningen (Norvoll og Fossetøl 2010). Sosioøkonomisk bakgrunn er en viktigere faktor for sannsynligheten for at unge med funksjonsnedsettelse tar høyere utdanning enn for andre. Denne gruppen har et lavere utdanningsnivå enn befolkningen

forøvrig, men utdanningsnivået tenderer nå til å øke. Utdanning gir imidlertid ikke nødvendigvis innpass på arbeidsmarkedet.

Mens eldre med funksjonsnedsettelse risikerer å støtes ut fra arbeidslivet, er risikoen for unge med redusert funksjonsevne at de ikke kommer inn. Mange unge har en løs arbeidslivstilknytning tidlig i karrieren, mens for gruppen unge med funksjonsnedsettelse kan denne situasjonen utvikles til permanent midlertidighet (Rusnes 2005). Mange i denne gruppen skifter mellom tiltak, midlertidige jobber og omskolering (Anvik m.fl. 2007, i *ibid.*, s.11).

Bakgrunnsfaktorer som i følge Norvoll og Fossetøl (2010) fremmer sjansene for tilknytning til arbeidsmarkedet for denne gruppen er å være mann, høyt utdannet, lite deprimert, optimistisk og som har høy psykososial fungering. Tilsvarende er faktorer som svekker tilknytningen det å være kvinne, ha kognitive utfordringer, epilepsi eller nedsatt bevegelsesevne, sykehusinnleggelse, rullestolavhengighet, fysiske begrensninger, kombinasjoner av flere funksjonsnedsettelse, samt kroniske helseproblemer i kombinasjon med utviklingsnedsettelse (Achterberg m.fl. 2009 i *ibid.*). Det må dermed jobbes videre for å bryte barrierene for unge med funksjonsnedsettelse for å tre inn i utdanning og arbeidsliv.

Barnevernsklienter

Barnevernsklienter er en utsatt gruppe når det gjelder helse, uførhet og utdanning. En studie som inkluderer alle som har fått tiltak fra barnevernet i perioden 1990 til 2005, i alt nesten 121 000 personer i alderen 0 til 37 år, fant at rundt 70 prosent av de tidligere barnevernsklientene på 17 år og over hadde vært arbeidsledige mellom 1997 og 2004, hvorav halvparten hadde vært arbeidsledige i ett år eller mer (Clausen og Kristofersen 2008). Studien viser at 34 prosent av tidligere barnevernsbarn har høyere utdanning enn videregående grunnutdanning, mens hele 80 prosent i sammenlikningsutvalget har utdanning på dette nivået. Et annet funn var at nesten åtte prosent av unge voksne (over 18 år) som hadde vært i barnevernstiltak, hadde fått uførepensjon innen slutten av 2005, mot en tilsvarende andel på under en prosent i et sammenlikningsutvalg, bestående av unge som ikke hadde vært i kontakt med barnevernet. Dette innebærer at helsen til tidligere barnevernsbarn er dårligere enn hos andre barn. Dette er imidlertid målt indirekte gjennom undersøkelse av uføretrygd. Internasjonal forskning viser at psykisk helse er dårligere hos barn som vokser opp utenfor hjemmet (s.35), slik at omfanget kan være større enn tallene på uføretrygd indikerer. Forfatterne anbefaler tidlig intervensjon og ettervern for tidligere barnevernsklienter, og fokus på utdanning og helseproblemer i barnevernstjenesten og NAV. Helsetjenesten oppfordres til innsats mot omsorgssvikt blant barn, frafall fra skole og utdanning, og mot unges fattigdomsproblemer og rusmisbruk. Den større sannsynligheten for å bli marginalisert som voksen innebærer også at barnevernsbarn bør få flere ressurser for å kompensere det øvrige barn får i hjemmet (Kristofersen og Sverdrup 2013, s.126).

Sosialhjelpsmottakere

Falch og Nyhus (2009) sin studie fant at sannsynligheten for å være registrert som arbeidssøker hos NAV var tre til fem ganger større for dem som ikke hadde fullført videregående opplæring, og at sannsynligheten for å motta offentlige ytelser var mye høyere i denne gruppen sammenlignet med andre utdanningsgrupper. Det er også indikasjoner på at

unge sosialhjelpsmottakere klarer seg dårligere over tid enn unge arbeidsledige, og at unge personer utenfor arbeid og utdanning har lavere sannsynlighet for senere å returnere til arbeid eller utdanning (Falch 2011).

Strukturelle endringer i opplæringssystemet kan bidra til å redusere antall unge langtidsmottakere av sosialhjelp (Van der Wel m.fl. 2006). Den store andelen unge menn blant langtidsmottakerne av sosialhjelp vurderes som en følge av Reform 94 og målet om universell videregående opplæring. Med vektleggingen av formell og teoretisk kunnskap er ikke opplæringen nødvendigvis tilpasset alle unge, og manglende alternativer kan medføre at frafall fra skolegangen resulterer i sosialhjelpsmottakelse. De langvarige sosialhjelpsmottakerne hadde i undersøkelsen til Van der Wel m.fl. i høy grad generelle helseproblemer, hvorav mange hadde kombinerte fysiske og psykiske lidelser, smerter og rusrelaterte problemer, mens en av fem hadde ingen av disse problemene. Unge som mottar sosialhjelpstøtte, medisinsk som ikke-medisinsk, står i fare for marginalisering og sosial eksklusjon, som kan påvirke helsen i enda mer negativ retning (de Ridder m.fl.2012).

Unge uføre i Norge

I Norden er mellom fem og ti prosent av årskullene i alderen 15 til 24 år hverken i utdanning, arbeid eller arbeidstrening (Halvorsen m.fl. 2012). Sverige og Finland ser ut til å ha flest i denne gruppen (åtte til ni prosent), mens Island har færrest (tre prosent), og Danmark og Norge befinner seg på mellomnivå. Mellom seks og tolv prosent av unge i alderen 18 til 24 år mottar sosialhjelp i de nordiske landene, og rundt to til tre prosent i alderen 20 til 34 år har ikke tilknytning til arbeidsmarkedet, de mottar uførepensjon eller annen offentlig støtte. Andelen er rimelig lik mellom landene, men den er høyest på Island, fulgt av Sverige. Tilveksten av unge trygdemottakere øker i hele Norden, selv om de absolutte tallene er rimelig lave. Den viktigste årsaken er mentale lidelser.

I norsk sammenheng fant Brage og Thune (2008) en tredobling av andel uføre i aldersgruppen 18 til 24 år i perioden 1977 til 2007, flere menn enn kvinner. Den sterke økningen av yngre uførepensjonister er i stor grad knyttet til psykiske lidelser, hvorav de alvorlige diagnosene for internaliserte og eksternaliserte forstyrrelser har økt mest. I Norge i 2009 var nesten tre av ti mottakere av uførepensjon i alderen 18 til 24 år diagnostisert med en psykisk lidelse, sammenlignet med 40,2 prosent av voksne uførepensjonister mellom 25 og 39 år. For den totale gruppen uføre var andelen 26 prosent (Anvik og Gustavsen 2012, s.56).

Generelt sett er det få tegn på at helsen blant nordmenn har blitt dårligere de siste tiårene, og Bjørngaard m.fl. (2009) vurderer etter en gjennomgang av den epidemiologiske forskningen på uførhet i Norden at andre faktorer enn sykdom, skade eller lyte kan forklare endringer i tilgangen til uførepensjon – til tross for at lovgivningen bygger på medisinske kriterier. Brage og Thune (2008) peker på samvirkende faktorer som kan forklare den totale økningen i uføretrygdede, slik som regelendringer som bedrer stønadsnivået for unge; endret diagnostikk av medisinske tilstander; økt fokus på enkelte typer diagnoser; bedret medisinsk behandling av for tidlig fødte barn og barn med medfødte misdannelser; økte krav i arbeidslivet med større psykisk belastning; samt endrede familiestrukturer og ansvarsfordeling skole-hjem. Selv om flere unge blir psykisk syke forklarer det ikke økningen i trygdeytelsen, som i denne

gruppen tiltok etter innføringen av tidsbegrenset uførestønad (Berg og Thorbjørnsrud 2009). Flere blir derimot diagnostisert, selv om det er uklart hvordan dette påvirker uføretallene. Endringene i regelverk, forvaltning og tiltak bidrar til at flere får uføretrygd. I tillegg gjør endringer i arbeidsmarkedet med større krav til høy effektivitet og sosiale og kommunikative evner det vanskelig for psykisk syke å være i jobb.

Gravseth m.fl. (2008 i Rusnes 2005) fant at for unge norske menn var høy utdanning og gode intellektuelle evner omvendt korrelert med det å være utføretrygdet, i forhold til redusert mental funksjonsevne som hadde en selvstendig effekt på å være uføretrygdet. Dette kan ytterligere indikere at mentale lidelser gir vanskeligere tilknytning og innpass på arbeidsmarkedet.

Blekesaune (2005) fant i sin studie at over halvparten av de unge uførepensjonistene hadde psykiske lidelser og atferdsforstyrrelser, og at relativt flere blant dem som ble uførepensjonert før 25-årsalder hadde relativt sett enda flere psykiske lidelser. Mange blant de yngste hadde også sykdommer i nervesystemet, medfødte misdannelser og kromosomavvik, sammenlignet med dem som ble uføretrygdet mellom 25 og 34-årsalderen. Blekesaune betegner noen av de samme forklaringene som forfatterne over som plausible, men i tillegg peker han på psykiske lidelser, institusjonelle endringer og nye krav fra arbeidslivet (se også Skilbrei 2005), og at individualisering og svakere familieband også kan medføre dårligere mestringsevne og derigjennom forsterke problemene.

Mange personer som blir ufør i ung alder har vokst opp med en vanskelig familiesituasjon (Olsen m.fl. 2009). Familie- og oppvekstvilkår har stor betydning for unges livsløp, og kan knyttes til konsentrasjons- og lærevansker, mobbing, problematferd og stort skolefravær, som senere kan gå over i sosiale og psykiske problemer slik som tilpasningsvansker, rusmisbruk, angst, spiseforstyrrelser, selvskading og selvmordstanker. Relativt mange kommer i kontakt med barnevern og psykiatri, og for mange ender det i psykiatrisk behandling og kort vei til uføreytelser (Olsen m.fl. i Norvoll og Fossetøl 2010). I denne forstand vil familiebakgrunn og oppvekstvilkår kunne innebære en akkumulering av problemer som ender i avbrutt videregående opplæring og senere sosialhjelp- og trygdemottakelser.

Unge uføre, utdanning og frafall

Gravseth m.fl. (2008) knyttet kognitive ferdigheter til utdanningsnivå, der sannsynligheten for uførepensjon var større med lavere utdanningsnivå og lavere kognitive ferdigheter. Effekten av de fleste risikofaktorene ble marginale kontrollert for kognitive ferdigheter, mens svekkede mentale evner hadde middels sterk men uavhengig effekt. Høyere utdanning kan modifisere noen av effektene av lave kognitive ferdigheter, mens lavt utdanningsnivå, lave kognitive ferdigheter og svekkede mentale funksjoner ser ut til å være viktige faktorer som øker sannsynligheten for uføretrygd som ung voksen.

Lav utdanningsoppnåelse er knyttet til større risiko for arbeidsuførhet og svekket helse (De Ridder m.fl. 2012). En rekke studier viser at risikoen for å bli ufør er høyere for personer med grunnskoleutdanning som høyest gjennomførte formalkompetanse, og at dette følger den sosiale gradienten (Cf. Blekesaune 2005, Fevang og Røed 2006, Bruusgaard m.fl. 2010). I Gravseth og Kristensen sin studie (2008) spilte eget utdanningsnivå en stor rolle og

foreldrenes utdanningsnivå en mindre rolle, foruten en omvendt gradient hos lavt utdannede menn, hvor risikoen for uførepensjonering var større dersom minst en av foreldrene var universitetsutdannet. Andre studier har funnet høyere risiko for å motta uføretrygd som ung voksen knyttet til frafall fra videregående opplæring enn knyttet til kronisk sykdom i barndommen (Gravseth m.fl. og Bjerkedal m.fl. i de Ridder 2012).

De Ridder m.fl. (2012) konkluderer fra sitt utvalg fra Helseundersøkelsen i Nord-Trøndelag at det er en sterk forbindelse mellom dårlig selvrapportert helse, frafall i videregående og risiko for å motta medisinsk og ikke-medisinsk trygd i tidlig voksenliv. De som mottok offentlig stønad i alderen 19 til 23 år hadde en høyere sannsynlighet for å være mottakere av offentlig støtte når de kom i aldersgruppen 24 til 28 år. Studien viser sterke sammenhenger, men forfatterne er forsiktig med å trekke konklusjoner om kausalitet. Studien gir ikke svar på om avbrytelse av videregående opplæring i seg selv er årsaken til langvarig medisinsk og ikke-medisinsk støtte i ung voksen alder, eller om avbrytelse og langvarig sosial støtte er konsekvenser av konfundering gjennom andre individuelle eller kontekstuelle faktorer slik som helse, familie og skole. Funnene kan likevel være en indikasjon på at dårlig helse øker sårbarheten for sosial eksklusjon i overgangen fra ungdom til voksen. Studien konkluderer imidlertid at selvrapportert helse i ungdomsårene er en additiv og uavhengig risikofaktor for å motta langsiktig sosialstøtte i tidlig voksenalder.

I studien fant De Ridder m.fl. (2012) at ni prosent mottok medisinsk eller ikke-medisinsk trygd ved 26 år, mens i gruppen med avbrutt videregående opplæring mottok 23 prosent langvarig trygdestønad da de var 26 år, hvorav 15 prosent mottok medisinsk trygd og åtte prosent mottok ikke-medisinsk trygd (arbeidsledighetstrygd). Den store forskjellen var observert i hele oppfølgingsperioden (19-28 år). Flere unge voksne (24 -28 år) med dårlig helse mottok sosialhjelpstøtte sammenlignet med unge voksne med god helse. Mellom god og dårlig helse var risikoøkningen betydelig, uavhengig av fullføring av videregående opplæring.

Innsikt i unge uføres livssituasjon

Olsen m.fl. (2009) har gjennomført en kvalitativ studie for å få mer innsikt i det høye uføretrygdnivået blant unge i Agder, mer en sammenligning av fylker på institusjonelt nivå og en dybdestudie av 30 unge uførepensjonister. 63 intervjuer ble gjennomført med de mest sentrale aktørene overfor en ung persons søknad om uføreytelse. Disse aktørene vektla lignende momenter av betydning for de unges situasjon; bortfall av ufaglærte arbeidsplasser og at arbeidslivet stiller større krav og har blitt mindre fleksibelt for ufaglært, ung arbeidskraft; at ungdom med psykiske problemer manglet et godt hjelpeapparat, og at relativt små problemer fikk utvikle seg til å bli store; og at mange unge har problemer med å møte dagens krav, enten på grunn av økte krav fra arbeidslivet eller svakere evner til å takle utfordringer.

Studien sorterer informantenes beskrivelser av de unge uføres kjennetegn i tre hovedgrupper. Den første gruppen har tydelige og somatiske diagnoser, og disse utgjør rimelig enkle behandlingssaker der en varig uførepensjon oftest tilstår ved attenårs-dagen. Den andre gruppen er de unge med sosiale og/eller psykiske problemer som kommer til uttrykk gjennom tilpasningsproblemer, tidlig alkoholdebut, rusmisbruk, angst, spiseforstyrrelser, selvskading og/eller suicidal atferd. De unges atferd tilskrives hovedsakelig vanskelig oppvekst med grov

omsorgssvikt, ikke bare i de ”ressurssvake” hjemmene, og at de som har opplevd omsorgssvikt også fikk problemer med å mestre skolen og å gjennomføre den videregående opplæringen. Dette ga seg uttrykk i lære- og konsentrasjonsvansker i skolen samt mobbing. For mange tiltar problemene i møte med nye utfordringer, noe som innebærer en akkumulering over livsløpet. Ikke alle begynner på videregående skole, og enda færre gjennomfører. Mange har også med tiden vært i kontakt med barne- og ungdomspsykiatrien og barnevernet. I mange av tilfellene preges ung voksen alder av ustabil psykisk helse og kortvarige arbeidsforhold. Med tiden oppstår en akutt situasjon med innleggelse og kort vei til offentlige stønadsordninger. Denne gruppen er ofte i 20-årene når uføretrygd tilstås. Etter reformen i 2004 er det mange i denne gruppen som tilstås midlertidig uføretrygd, men det er også noen som gis varig uførepensjon.

Den tredje hovedgruppen består av ressurssvake unge med et uklart problembilde, og med usikkerhet om bakgrunnen er manglende evner eller vilje. Gruppens kjennetegn er diffuse lidelser, og de unge klarer ikke å yte mye og de trekker seg ved motstand. Sykdomsbildet tilskrives ofte sosial posisjon, der de unge sosialiseres inn i sykerollen av foreldrene, som også er trygdemottakere. I motsetning til mishandling og omsorgssvikt preges disse barna heller av overbeskyttelse, siden de ikke har blitt stilt krav til eller fått trening i å møte utfordringer. Dette gjør dem sårbare og ute av stand til å takle motgang. Foreldrene er dessuten ofte støttespillere til barnas søknad om uføretrygd. Denne gruppen har ofte lengre trygdeløp med mange avbrutte atferdstiltak. Sakene preges til slutt av utmaning og resultatløshet etter lang tids utredelser og forsøk, med resultat i en midlertidig uføreytelse.

I de to siste gruppene er det et stort innslag av dysfunksjonelle familier, og det er disse gruppene som beskrives som de største. I alle fylkene er det de ikke-medisinske forklaringene som blir ansett som de viktigste for å forklare uføreandelen blant unge, med forståelse av et komplekse samvirke mellom individuelle og strukturelle mekanismer.

I dybdestudien kom det frem at det var få tilfeller av unge med manglende vilje som lå til grunn for uføretrygding. Det var heller ikke utstøtingsmekanismer i arbeidslivet som var en stor barriere, men problemene forelå på andre arenaer, spesielt for dem med en vanskelig oppvekst og få venner. De fleste ønsket å formidle hvordan oppveksten farget livene deres, hvorfor de ikke greide å arbeide, og få hadde arbeidserfaring. De som hadde erfaring fra arbeidslivet beskrev stort sett dette som positivt, men at utfordringen var egen helsetilstand.

Omtrent samtlige informanter i Olsen m.fl. sin studie var samstemte i at løsningen for mange av de unge må komme lenge før de kommer til arbeids- og velferdsforvaltningen. Spesielt for de unge med psykiske lidelser må løsningene søkes på et tidligere tidspunkt. Når de først hadde kommet i uføretrygd meddelte mange av informantene at mulighetene til å stå i arbeid var få, siden sykdomsbildet gradvis hadde blitt forverret. Forskerne peker i denne sammenheng på at tiltak må settes inn lenge før NAV koples inn fordi problemene akkumuleres over tid. En større innsats rettet mot familien og med større tilvirkning fra barnehagene, skoleverket, PPT og skolehelsetjenesten anbefales. I tillegg anbefales en generell kompetanseheving, med fokus på forebygging, tidlig intervensjon og økt samhandling mellom aktørene (s.12).

I dette avsnittet om utfall av manglende fullføring av videregående opplæring har vi diskutert hvordan både tilknytning til arbeidslivet og inntektsutvikling blir dårligere ved manglende kompetanse på videregående nivå. Psykisk helse er en viktig faktor, der vi ser et økende antall unge stønadsmottakere med psykiske lidelser. Problemene akkumuleres også over tid. Tidlig innsats må derfor settes inn, både for utsatte grupper slik som barnevernsbarn og unge med funksjonsnedsettelse og for ungdom som sliter med psykiske problemer og lave skoleprestasjoner og motivasjon. Her er det behov for større tverrsektoriell samhandling for å imøtegå komplekse sosiale og helsemessige problemer. I den siste delen av rapporten skal vi sette søkelyset på politiske reformer og tiltak av betydning for frafallstatistikken.

Reformeringen av videregående opplæring

For å imøtekomme etterspørselen av videregående opplæring og arbeidsmarkedets kompetansekrav er det iverksatt statlige tiltak som skal øve effekt på gjennomføring og kompetanseoppnåelse. Reform 94 og Kvalitetsløftet er reformer iverksatt for å gjøre videregående opplæring universell, øke kompetansen og forbedre gjennomstrømmingen på dette utdanningsnivået. Det har vært politisk konsensus rundt målene om at videregående opplæring skal være inkluderende, tilpasset ulike forutsetninger og utjevne sosiale forskjeller (Markussen 2009, s.18).

I NOU 2009a (s.18) vises det imidlertid til OECDs¹⁸ kritikk av den norske skolens oppfølging og mangel på informasjon og strategier overfor elever som står i fare for å avbryte opplæringen. Gjennom prosjektet Ny GIV (2010-2013), iverksatt av Kunnskapsdepartementet for å redusere frafall, er ulike tiltak igangsatt for å bøte på den manglende oppfølgingen av utsatte elever. Vi skal først diskutere de store reformene før vi kommer inn på spesifikke, nyere tiltak rettet mot frafall.

Reform 94

Reform 94 ga alle norske ungdommer rett til videregående opplæring, og skulle gi et kompetansegrunnlag som var tilpasset et fleksibelt arbeidsmarked med stor endringstakt (Markussen 2009, s.14). Målet var å sikre alle som begynte i videregående opplæring formell kompetanse, forbedre sammenhengen mellom nivåene og mellom skole og lærlingested, og å bidra til at alle elevgrupper uansett utgangspunkt skulle kunne utvikle sine muligheter (NOU 2003, 13.5). For å nå målene vedtok Stortinget reformen som betegnes som en rettighetsreform, en strukturreform og en innholdsreform, der førstnevnte viser til at den gir alle som fullfører grunnskolen rett til videregående opplæring. Som strukturreform innebar Reform 94 at mer enn hundre valgmuligheter ble erstattet med 13 grunnkurs, mens elevkapasiteten på andre og tredje år i den videregående opplæringen ble økt. Som innholdsreform ble læreplanverket for videregående opplæring revidert og målstyrte læreplaner for elevens kunnskapsmål ble initiert (Vibe m.fl.2012). Reformen innebar også et samarbeid mellom skole og arbeidslivet om en integrert lærlingeordning (Markussen 2009).

¹⁸ OECD (2006). Equity in Education Thematic Review. Norway country note. OECD, Paris.

Gjennom Reform 94 ble også den fylkeskommunale Oppfølgingstjenesten etablert. Tjenesten innebærer at ungdom under 21 år som ikke er i opplæring eller arbeid og som har lovfestet rett til opplæring skal følges opp. Tjenesten skal gi tilbud om opplæring, arbeid eller andre kompetansecfremmende tiltak, eller kombinasjoner av disse tiltakene, selv om tilbudet har som primærmål å gi kompetanse innenfor videregående opplæring. Oppfølgingstjenesten har videre ansvaret for å koordinere og samordne den tverrfaglige innsatsen overfor målgruppen ungdom (Utdanningsdirektoratet 2012).

Oppfølgingstjenesten ble første gang evaluert i 1995/6 (Grøgaard 1997) og har deretter vært gjenstand for følgeforskning og evalueringer (Se Buland m.fl. 2011, s.179).

Med innføringen av universell rett til opplæring i Reform 94 ble også mulighetene for elever med behov for spesialundervisning styrket. I følge tall fra GSI har det vært en jevn økning i vedtak om spesialundervisning siden 2003, og i skoleåret 2010-2011 var andelen 8,41 prosent, det vil si 51 822 elever (Kunnskapsdepartementet 2011).

Markussen (2000) undersøkte om særskilt tilrettelagt opplæring bidro til å utjevne forskjellene elevene møter videregående opplæring med. Rundt åtte til ti prosent av kullet som startet i videregående opplæring i 1994 hadde særskilt tilrettelagt videregående opplæring. Elever som oppnådde studie- eller yrkeskompetanse i denne gruppen gjaldt 20 prosent av elever med spesialundervisning i egne klasser og 48 prosent av dem som hadde særskilt tilrettelagt opplæring i ordinære klasser, sammenlignet med 75 prosent av de ordinære elevene. Elever med dysleksi og generelle lærevansker, psykososiale og emosjonelle problemer og elever med generelle og/eller sammensatte lærevansker hadde lavest sosial bakgrunn, mens elever med nedsatt syns-, hørsels- og bevegelsesevne og medisinske vansker hadde høyest sosial bakgrunn i denne gruppen (s.82-83). Guttene var overrepresentert blant elever med særskilt tilrettelagt opplæring, spesielt gjaldt dette blant elever med dysleksi/dyskalkuli og generelle/sammensatte lærevansker.

Elever med store lærevansker og psykososiale problemer gikk i langt større grad enn andre i egne klasser med redusert elevtall, og elever med psykososiale vansker bodde i minst grad sammen med begge foreldrene (s.84). Elever med dysleksi og generelle lærevansker, psykososiale vansker og generelle/ sammensatte lærevansker skåret lavere på sosial bakgrunn enn de øvrige. Elever med høyest sosial bakgrunn bodde oftest sammen med begge foreldrene. Det var ikke sammenheng av betydning mellom familiebakgrunn og om eleven hadde særskilt tilrettelagt opplæring eller ikke, mens Markussen (s.85) peker på en viss tendens til opphopning av sosiale «goder og ulemper»:

Elever som ikke har jevnlig kontakt med begge foreldrene, men bor hos en eller ingen av dem, skårer lavest på variabelen for sosial bakgrunn. Et eksempel på en slik familie er alenemoren med lav utdanning og et lavstatusyrke. På den andre enden av skalaen finner vi elever fra ressurssterke familier med to voksenpersoner. Vi ser også en forsterkning av denne hopningen av sosiale «ulemper» når vi observerer at elever med psykososiale vansker skårer lavt på sosial bakgrunn og i minst grad bor sammen med både mor og far. Disse elevene er også blant dem som oftest er plassert i egne klasser med redusert elevtall.

Markussen fant i sin undersøkelse at elever med tilrettelagt undervisning som var i mindre klasser hadde større sannsynlighet for å gjennomføre videregående opplæring enn elever i større klasser, det samme hadde elever som trivdes i skolen. I tillegg hadde elever med spesialundervisning i ordinære klasser større sannsynlighet for å fullføre enn elever med spesialundervisning i egne klasser. Elever med sosiale og generelle og/eller sammensatte lærevansker oppnådde kompetanse i noe lavere grad enn elever med andre vansker. Tiltakene for å tilrettelegge undervisningen i segregert form ser av denne studien ut til å redusere sjansene for kompetanseoppnåelse.

Oppfølgingstjenesten

Buland m.fl. (2011) evaluerte skolens rådgivning og derigjennom Oppfølgingstjenesten i 2010, og fremhever at den største utfordringen er at tjenesten er ukjent for mange elever. Ni prosent av ungdommene med rett til videregående opplæring var meldt til Oppfølgingstjenesten per 1. februar 2012 (Utdanningsdirektoratet 2012). Halvparten av dem som meldes til tjenesten har ikke søkt videregående opplæring, mens en av fire har takket nei til plass, og 16 prosent har avbrutt den videregående opplæringen (*ibid.*). 35 prosent av de 20 090 ungdommene som var registrert i Oppfølgingstjenesten i 2012 hadde kommet i aktivitet (opplæring, tiltak eller arbeid), mens tjenesten ikke hadde vært i kontakt med tjue prosent av ungdommene, eller på annet vis ikke kunnet redegjøre for disse ungdommenes livssituasjon. Dette er en rimelig stor andel ungdom. Intervjuede veiledere i Oppfølgingstjenesten vektla at en større andel av ungdommene som ble omfattet av tjenesten sannsynligvis hadde psykiske helseproblemer slik som depresjoner, men at deres rolle var opplæring, ikke behandling (s.196), som er barne- og ungdomspsykiatriens område. Igjen tyder disse studiene på at samhandling mellom helsetjeneste og skole må forsterkes for å imøtegå samvirkende helse- og prestasjonsutfordringer.

Det tverretatlige samarbeidet mellom Oppfølgingstjenesten og NAV trekkes spesielt frem som en utfordring (Buland m.fl. 2011), hvor ungdom med komplekse utfordringer faller mellom stolene. Dette følges opp i Ny GIV (se nedenfor).

En gruppe ungdommer ble ikke gjenstand for oppfølging av tjenesten, 23 prosent av alle ungdommene registrert i Oppfølgingstjenesten i 2012. Bakgrunnen var at de takket nei, var i gang med ikke-formell opplæring, hadde fått barn, de hadde ikke fått passende tilbud, de var i militæret, eller var syke og/eller i oppfølging på institusjon. Denne siste gruppen utgjorde den største gruppen på 24 prosent (Utdanningsdirektoratet 2012). I Grøgaards (2006) studie gir opphold mellom videregående opplæring og arbeidsliv grunnet omsorgspermisjon og militærtjeneste seg utslag i større grad av arbeidsledighet, mens lønnsnivået statistisk sett blir lavere etter omsorgspermisjon, men ikke etter verneplikt.

Kunnskapsløftet

Reformen Kunnskapsløftet vedtatt i 2006 omfattet både grunnopplæringen og videregående opplæring med begrunnelse i behov for endringer. For videregående opplæring gjaldt dette at innholdsreformen ikke var vellykket, og at struktur- og kompetansereformen bare til dels hadde nådd sine mål, siden gjennomføringen var svak (Markussen 2009, s.16).

Strukturendringene innebar at valgmulighetene i første skoleår ble redusert fra 15

studieretninger til 12 utdanningsprogram, og andrerårs kurs ble redusert fra cirka 90 til 60 kurs. I følge Markussen er reformen primært en justering av reform 94.

Reformene har ikke vært vellykket i å motvirke frafall og den sosiale gradienten i frafall. I løpet av 2000-tallet har forskjellene i sosioøkonomisk bakgrunn fått jevnt større betydning for ulikhetene i grunnskolekarakterer (Kunnskapsdepartementet 2013). Endringene har gått svakt mot større ulikheter i resultater etter innføringen av Kunnskapsløftet, sammenlignet med perioden før reformen. Etter Kunnskapsløftet har gjennomsnittet i standpunkt-karakterer økt for elever på alle nivåer, men det har økt mer for elever på de øverste nivåene. Det er kun en marginal endring i karaktergjennomsnitt blant elever med den laveste sosioøkonomiske bakgrunnen, mens elever med foreldre på det øverste nivået har et klart høyere gjennomsnitt. Det er vanskelig å si hva som er årsaken til disse endringene.

Bakken og Seippels (2012) evaluering av grunnskolenes resultater etter Kunnskapsløftet finner at det har vært fremgang, men at det er rimelig store forskjeller mellom skolene. Den viktigste faktoren for at skoler har prestasjonsfremgang er at elevene vurderer læringsmiljøet som svært godt, i tillegg til et over gjennomsnittet høyt utdannings- og inntektsnivå hos foreldrene, færre elever med spesialundervisning og at skolen benytter ordningen med at elever på ungdomstrinnet kan følge undervisning på videregående nivå. En annen evaluering (Bakken og Danielsen 2011) fant at de skoler med prestasjonsfremgang de hadde studert i liten grad bidrar til å utjevne sosiale ulikheter i prestasjoner.

Bakken og Elstads (2012) evaluering av Kunnskapsløftet finner også at tiltaket ikke ser ut til å bidra til større sosial likhet på ungdomstrinnet, og at det kan tyde på at forskjellene heller øker når elevenes resultater ble vurdert. Studien viser at kjønn, foreldrenes sosioøkonomiske bakgrunn og innvandringsbakgrunn har den samme påvirkning på karakternivå som før Kunnskapsløftet ble innført i 2006. Bakken (2010) finner dessuten at foreldres utdanning har økende betydning for elevers karakterer, mens ulikheter i karakterer mellom gutter og jenter og mellom majoritetselever og elever med innvandrerbakgrunn har vært stabile. Kvalitetsreformen og skolestart for 6-åringer ser ikke ut til å ha noen utjevne effekt på skolerresultatene på ungdomsskolen i forhold til foreldrenes utdanningsnivå. For minoritetsspråklige elever ser reformen imidlertid ut til å ha positiv effekt.

Antall elever som manglet karaktergrunnlag fra grunnskolen ble mer enn doblet etter at reformen ble iverksatt. Dette kan innebære problemer med å takle kravene i den videregående opplæringen og videre hindre utdanning og fremtidige jobbprospekter (Bakken og Elstad 2012). Vibe m.fl. (2012) peker på at andel unge som har oppnådd studiekompetanse på normert tid har økt noe siden Kunnskapsløftet ble innført, men at dette sannsynligvis primært er fortsettelsen av en utvikling som begynte før reformen, heller enn en effekt av den.¹⁹ Forskerne konkluderer derfor med at Kvalitetsreformen ikke hadde nådd sitt mål om å føre flere fram til yrkeskompetanse. Ved å se på enkeltfagene innenfor de to utdanningsprogrammene, fant de endringer i kompetanseoppnåelse, men de går i begge

¹⁹ Før Kunnskapsløftet hadde 34,4 prosent av guttene og 53,4 prosent av jentene oppnådd studiekompetanse til normert tid. Etter reformen hadde andelene økt til 36,1 og 55,3 prosent.

retninger og oppveier stort sett hverandre. Dermed er det sannsynlig at de er mer et uttrykk for tilfeldige svingninger enn faktiske endringer. Det kan i følge Vibe m.fl. vise seg at denne delen av reformen ga like liten effekt som andre sentralstyrte reformer, eller at reformen i praksis ikke hadde blitt implementert på skolenivå på studietidspunktet.

Politiske satsinger for å redusere frafall

«Satsing mot frafall i videregående opplæring» (2003-2006) hadde mål om bedre dokumentasjon og forebygging av frafall, med søkelys på rollen til skolens PP- og rådgivningstjeneste. Satsingen økte oppmerksomheten om frafallsproblematikken, og et annet trekk var at både mangfold og kombinasjoner av tiltak var positivt i det forebyggende arbeidet (Wollscheid 2010, s.37-38). Buland m.fl. (2007) sin tidlige evaluering peker særskilt på betydningen av kompetanseheving og å skape gode aktørnettverk for samarbeid, der arbeidet med å forebygge frafall må forankres på ulike nivåer samt mellom ulike etater, skolen og i samarbeid med foreldrene.

Ny GIV

Gjennom prosjektet Ny GIV er det iverksatt både nasjonale og lokale tiltak i form av intensivopplæring, tett oppfølging, sommeraktiviteter, yrkesretting av fellesfag og utvikling av statistikkgrunnlag, der det felles målet er å sikre at flere fullfører og består videregående opplæring.²⁰

De konkrete tiltakene i Ny GIV er *Gjennomføringsbarometeret*, felles mål for bedre gjennomføring i videregående opplæring og felles data- og statistikkgrunnlag for å vurdere måloppnåelsen; *Oppfølgingsprosjektet*, bedre samarbeid mellom fylkeskommunen og NAV om ungdom som over tid har vært ute av utdanning og arbeidsliv; og *Overgangsprosjektet*, systematisk samarbeid mellom kommune og fylkeskommune om tett oppfølging for å øke elevenes forutsetninger for å gjennomføre videregående opplæring. Overgangsprosjektet inkluderer *intensivopplæringen*, som gir tilbud i lesing, skriving og regning til de i utgangspunktet ti prosent svakest presterende elevene i siste termin av 10. trinn av ungdomsskolen samt også opplæring og motivasjonsaktiviteter i sommerferien mellom 10. trinn og første trinn i den videregående skolen.

I tillegg utvikles andre tiltak slik som arbeid med ny samfunnskontrakt for læreplaner, etterutdanning i fag- og yrkesopplæring, arbeidslivsfag og forsøk med ulike opplæringsmodeller slik som praksisbrev.

Den lite benyttede Lærekandidatordningen ble videreutviklet til *Praksisbrev*, som anbefalt av en arbeidsgruppe nedsatt av Kunnskapsdepartementet i 2005 (Kunnskapsdepartementet 2006) og senere utprøvd og evaluert. Lærekandidatordningen innebærer at elever får individuelle læreplaner med begrensede kompetansemål og individuelle kompetansebevis. Praksisbrevet bygger derimot på en felles læreplan, men med færre krav enn for fagbrev. Den skulle være mer praktisk og det skulle bli enklere å bygge ut praksisbrev til fullt fagbrev. Praksisbrevet skulle også være standardisert slik at arbeidslivet kunne gjenkjenne kvalifikasjonene. Målet var at ordningen ved å være et toårig løp skulle gi mulighet «for å få opplæring som gir

²⁰ <http://www.regjeringen.no/nb/dep/kd/kampanjer/ny-giv.html?id=632025> Hentet 03.09.2013.

kompetanse på lavere nivå, benyttes av flere enn det som var tilfellet, uten at dette medfører reduserte læringsforventninger til grupper av elever». Evalueringen foretatt av NIFU er svært positiv til resultatene (Høst 2009, s.9, se også Høst 2011):

Forsøket må (...) anses å ha bidratt til et langt lavere frafall og til en bedre gjennomføring av yrkesutdanning for de som har deltatt, enn det man ville ha forventet dersom de hadde fulgt ordinært løp i videregående opplæring. I tillegg må det legges vekt på kandidatenes egne gode skussmål til denne måten å gjennomføre videregående opplæring på. Svært viktig er det også at mange har hevet sine ambisjoner i løpet av forsøksperioden. Andelen av kandidatene som har fullt fagbrev som mål har økt gjennom prosjektperioden. Frykten for at det å sette full kompetanseoppnåelse som det langsiktige målet i praksisbrevet skulle demotivere og hindre mestring, har ikke vist seg å være begrunnet.

På bakgrunn av de positive evalueringene bebudet den forrige regjering at den ville «innføre praksisbrev som en del av tilbudsstrukturen i videregående opplæring, rettet mot elever som har svake forutsetninger for å gjennomføre et ordinært løp» (Kunnskapsdepartementet 2013, s.14). Dette anbefaler vi nåværende regjering å følge opp.

Oppfølgingsprosjektet

Målet med *oppfølgingsprosjektet* er «å skape et bærekraftig, strukturert og målrettet system slik at flest mulig av ungdommene i oppfølgingstjenesten motiveres og kvalifiseres til deltakelse i opplæringsløp som fører til grunnkompetanse, yrkeskompetanse eller studiekompetanse» (Utdanningsdirektoratet 2013, s.66). Prosjektet skal bedre samarbeidet mellom fylkeskommune og NAV, men også med andre aktører som jobber med denne ungdomsgruppen.

Ny GIV har i følge Utdanningsdirektoratet (*ibid.*) bidratt til at oppfølgingstjenesten får oversikt over flere av ungdommen som ikke har søkt videregående opplæring, takket nei til plass, eller avbrøt skolegangen, og som derfor var «ukjente». Som foregående år er rundt 27 prosent av ungdom i Oppfølgingstjenestens målgruppe i en situasjon der de ikke har behov for eller nytte av tjenestene per juni 2012. Den største gruppen er ungdommer som er syke og/eller i institusjon, sju prosent av målgruppa. Dette er ungdom som på et tidspunkt ikke kan nyttiggjøre seg opplærings- eller jobbtilbud.²¹ Oppfølgingstjenesten har ansvar for å forsikre seg om at ungdommene blir tatt hånd om av andre aktuelle instanser.

Andelen ungdom som har kommet i aktivitet i NAV-tiltak eller fylkeskommunale tiltak har økt i løpet av Ny GIVs prosjektperiode, fra 19 til 42 prosent (juni 2009 - juni 2012). En tredjedel av ungdommen i OTs målgruppe skoleåret 2011/2012 var i gang med videregående opplæring per 1.oktober 2012 (*Ibid.:77*). Det er de yngste i målgruppen som har størst sannsynlighet for å være elev. I februar 2012 var 40 prosent av ungdommene som var innmeldt i *Oppfølgingstjenesten* registrert to år på rad som ute av opplæring eller arbeid, mens det var en nedgang på tre prosent et år etter. Det er således en ganske høy andel unge som har behov for langsiktig oppfølging som tjenesten fanger opp.

²¹ Forøvrig takket seks prosent nei til hjelp fra tjenesten, fire prosent var i gang med ikke-formell opplæring og tilsvarende andel hadde omsorg for barn, tre prosent hadde ikke tjenesten lykkes å hjelpe, mens to prosent var i militæret (Utdanningsdirektoratet 2013, s. 96).

Flere underveisevalueringer av Ny GIV har vært gjennomført, spesielt rettet mot intensivopplæringen.

Overgangsprosjektet med Intensivopplæringen

Helgøy og Hommes (2012) evaluering av *Overgangsprosjektet* fokuserte på ordningens innvirkning på skoleorganisering på både ungdomsskole og videregående skole. Hovedfunnene var at intensivopplæringen ble iverksatt programmessig i ungdomsskolen, men at den faglige oppfølgingen av Ny GIV-elever var svakere i videregående skole, og at kunnskapsspredningen av Ny GIV-metodikk i liten grad ble gjennomført på skolenivå, slik det var påtenkt (s.8). SSB skal gjennomføre studier av den kausale effekten av deltagelse i intensivopplæring for motivasjon for opplæring, grunnleggende lese-, skrive- og regneferdigheter og gjennomføring av videregående opplæring. En foreløpig effektevaluering finner imidlertid få målbare effekter av Ny GIV på elevenes prestasjoner (Kirkebøen m.fl. 2012, i Giæver 2013, s.23), og at det er for tidlig å si om satsingen påvirker frafallet. Mye tyder likevel på at Ny GIV bør videreføres og utvikles.

Intensivopplæringen er inkludert i Overgangsprosjektet, og gir tilbud i lesing, skriving og regning til de i utgangspunktet 10 prosent svakest presterende elevene i siste termin av 10. trinn av ungdomsskolen, samt også opplæring og motivasjonsaktiviteter i sommerferien mellom 10. trinn og første trinn i videregående skole. Kriteriet for tiltaket er dermed elevenes karakterer. Intensivopplæringen skiller seg fra tidligere tiltak mot frafall i videregående opplæring ved at de er spesifikt rettet mot de svakest presterende elevene i grunnskolen, til forskjell fra de tidligere universelle satsingene på arbeidslivsfag og valgfag. Holen og Lødding (2012) og Aaboen Sletten m.fl. (2011) finner at både elever og lærere anser tiltaket som svært positivt, og flertallet av elevene mente at de ble flinkere på skolen i løpet av prosjektperioden. Rundt halvparten mente også at motivasjonen for å jobbe med skolearbeidet hadde økt. Denne første evalueringen påpeker betydningen av små elevgrupper og kompetente lærere til formålet, mens flesteparten av lærerne mente tiltaket burde settes inn tidligere i grunnskolen. Selv om flertallet blant lærerne og skolelederne mener at tiltaket for en del ikke har fungert etter intensjonen, var mange elever mer motivert og presterte bedre i ferdighetene de fikk intensivopplæring i, særlig i norsk og matematikk (Aaboen Sletten m.fl. 2011, s.106). Lærere som ikke selv underviste i intensivopplæringen mente det var lettere å undervise klassen i de timene Ny GIV-elevne ble tatt ut.

En kartlegging av deltagelse, organisering og opplevelse tydet på at det var ulike indikatorer som lå til grunn for skolers utvelgelse av elever til intensivopplæringen, men at kriterier som potensial og motivasjon spilte inn (Holen og Lødding 2012). Dette gjorde det også vanskelig å måle prestasjonseffekten av tiltaket, mens en forsiktig antydning om resultatoppnåelse var at kun karakternivået bare bedret seg for intensivelever med lavest karakter i utgangspunktet i sammenligning med elever som ikke fulgte intensivopplæringen. Få elever sluttet også underveis, mens årsakene til at de som gjorde det av skolelederne ble indikert å være lav motivasjon og mye fravær. De ulike evalueringene vektlegger også at det er liten grad av stigmatisering knyttet til å være fulgt opp gjennom Ny GIV, selv om 18 prosent av elevene i en evaluering oppga at de ble mobbet på grunn av tiltaket.

Hodgson m.fl. (2012) evaluerte intensivopplæringen gjennom klasseromobservasjon og elevintervjuer våren 2012, og peker på flere kvalitative utfordringer ved prosjektet. Forskerne konkluderer med at elevene selv satte pris på tilbudet, men at det ble gjennomgående lagt stor vekt på motivasjon heller enn innhold i undervisningen, og at lærerne ofte brukte for kort tid på forklaring og på å oppnå dybdeforståelse hos elevene, og at undervisningen muligens var for lite individuelt tilpasset.

Evaluering av skolens indikatorer for utvelgelse av elever til intensivopplæringen viser at kriterier slik som potensial og motivasjon spilte inn (Holen og Lødding 2012). Karakternivået bedret seg kun for intensivelever med lavest karakter i utgangspunktet i sammenligningen med elever som ikke fulgte intensivopplæringen. Det er liten grad av stigmatisering knyttet til å være fulgt opp i Ny GIV. I en evaluering oppga likevel 18 prosent av elevene at de ble mobbet på grunn av tiltaket. Hodgson m.fl. (2012) studerte intensivopplæringen gjennom klasseromobservasjon og elevintervjuer våren 2012, og konkluderer med at elevene selv satte pris på tilbudet, men at det ble gjennomgående lagt stor vekt på motivasjon heller enn innhold i undervisningen, og at undervisningen muligens var for lite individuelt tilpasset.

Andre tiltak

Det er videre iverksatt en rekke andre små og store tiltak og prosjekter for å redusere frafall i videregående opplæring, hvorav vi her skal nevne noen. Det finnes for øvrig også et nettverk av helsefremmende skoler som er del av et europeisk nettverk. Ti norske skoler har vært med (Grieg Viig m.fl. 2012). Dette nettverket vil ikke diskuteres her siden det så langt ikke foreligger effektstudier.

Arbeidslivsfaget er et forsøksfag i ungdomsskolen hvor elevene skal lære å utvikle produkter og tjenester. Det er et tilbud til elever som ønsker å jobbe praktisk og prøve ut sin interesse for yrkesfag. Ønsket er også at faget skal øke elevenes motivasjon for andre fag. I følge NOVAs evaluering er arbeidslivsfaget motiverende for størstedelen av elevene, spesielt på grunn av arbeidsmetodene og stor praktisk orientering (Bakken m.fl. 2012). Overføringsverdiene til andre skolefag ser imidlertid ut til å være små, selv om matematikk- og norskkunnskapene økte for en del elever. Utfordringen er også å tilpasse faget mangfoldet av elever og øke valgmulighetene, ikke minst for jenter (*Ibid.*).

Prosjektet *Unge Utenfor* gjennomført i Trondheim innebar en tett og tverrsektoriell oppfølging av risikoutsatte unge mellom 15 og 25 år, hvor motivasjonsarbeid, oppsøkende, tilgjengelig og personlig kontakt, samarbeid på tvers av hjelpeapparatet og medvirkning av den unge var faktorer av betydning og som ga gode resultater (Halvorsen m.fl. 2012:106).

Oslo-skolen har iverksatt tiltaket det tverrfaglige tiltaket *Psykisk helse i OSLOskolene*, med mål om å gi alle elever et bedre psykososialt læringsmiljø og et bedre tilpasset opplæringstilbud og gi elever med psykiske vansker og lidelser bedre oppfølging og veiledning for å kunne takle sin skole- og livssituasjon (Utdanningsetaten i Oslo 2010).

Et tilbud kalt *Skoleprogrammet VIP* (Veiledning og Informasjon om Psykisk helse) er ett av seks program i den nasjonale satsningen «Psykisk Helse i Skolen» (iverksatt av Sosial- og helsedirektoratet), og som har mål om lokal forankring på skolen og et samarbeid med

helsesøster, pedagogisk-psykologisk tjeneste og fagpersoner fra psykisk helsetjeneste.²² Økt bevissthet og kunnskap om psykisk helse vurderes som viktig av både lærere og elever, der prosjektet Venn 1 i regi av Mental helse har vært et initiativ for og av ungdom som er ansett som nyttig.²³ Mye tyder imidlertid på at forholdet mellom psykisk helse og skole (frafall) fortsatt er et understimulert felt som det rettes for lite oppmerksomhet rundt. Psykisk helse rammer videre utover den sosiale gradienten, og dårlige skoleprestasjoner og stress kan gi psykiske plager på tvers av sosiale klasser.²⁴

Oppsummering

Selv om reform 94 bedret gjennomføringen på yrkesfag, har frafallsnivået som nevnt vært konstant siden reformen ble iverksatt, og evalueringer tyder på at Kvalitetsløftet heller ikke har nådd målet. I tillegg forblir, om ikke øker, også betydningen av sosial posisjon for gjennomføringen, til tross for den store oppmerksomheten på universell tilgang og tiltak rettet mot unge i fare for å avbryte videregående opplæring. Noen evalueringer har vist at enkelte skoler som har rettet betydelig innsats mot utsatte ungdom har redusert frafallstallene, og at metodene kan overføres. Samtidig tyder evalueringene på at mange av tiltakene har positive effekter på elevenes læring, selv om de ikke har bidratt til reduksjon i samlet frafall. Av dette kan vi kanskje forsiktig konkludere at tiltakene som har hatt positiv effekt på læring bør videreføres, og at nye og tverrgående tiltak må rettes mot elevene som står i fare for å avbryte opplæringen, spesielt der helseproblemer er en del av bildet. Intensiv innsats med tett oppfølging fra tversektorielle grupper ledet av skolen kan være nødvendig, spesielt må helseaspektene ved frafallsproblematikken anerkjennes, forskes videre på og rettes tiltak mot.

Avslutning

Vi har i denne rapporten vist behovet for mer forskning og innsats rettet mot helserelaterte forholds betydning for prestasjoner og gjennomføring av videregående opplæring i Norge. De store konsekvensene frafall har for de unges livsløp, med utfall i arbeidsmarkedstilknytning, velstandsutvikling og helse forsterker dette behovet. Spesielt kan vi peke på behovet for snarlig styrkede tiltak på området unges psykiske helse, som både fremtrer som årsak og konsekvens av lavt prestasjonsnivå og frafall. Universell rett til utdanning innebærer også at sosial likhet i muligheter til å gjennomføre og bestå videregående opplæring må følges opp med innsats rettet mot skolen som både faglig og sosial arena for mestring, og at innsatsen må legges tidlig i grunnskolen, da kjennetegn ved barnet kan predikere frafall. Det er også grunn til å undersøke og vurdere programmenes respektive kjennetegn på yrkesfag, med variasjon i frafallsnivå og tilgang til lærekontrakt. De politiske reformene som er gjennomført de to siste tiårene har ikke påvirket frafallsraten eller minsket de sosiale forskjellene i prestasjoner og kompetanseoppnåelse. Større strukturelle grep må derfor iverksettes for å øke resultatligheten og for å forhindre at unge marginaliseres på arbeidsmarkedet eller sosialt ekskluderes. For

²² <http://www.vipweb.no/index2.html>

²³ <http://www.mentalhelse.no/tjenester/venn1-ungdom-og-psykisk-helse>

²⁴ Se f.eks. en studie ved HEMIL-senteret referert til av Bergens tidene 20.mai 2013, <http://www.bt.no/nyheter/lokalt/Det-er-midt-pa-natten-Carl-Henrik-Berge-vakner-av-at-det-er-tungt-a-puste-Hendene-skjelver-2898168.html#.UaiU8ZybG0I> og Mental helse, artikkel av 5. september 2011, <http://www.mentalhelseungdom.no/arkiv/toppsak/ungdom-ufoerhet-og-psykisk-helse>

unge som står i faresonen har forskningen vi har gjennomgått vist at tidlig og tett oppfølging er nødvendig, og at fler-sektorielt og flerfaglig samarbeid og innsats er nødvendig for å imøtekomme sammensatte problemer knyttet til familieforhold, helsesituasjon og skoleprestasjoner.

Mye tyder på at vi trenger mer forskning på samspillet mellom helse, fravær, prestasjoner i grunnskolen, og i tillegg også til frafall i den videregående opplæringen. Metoder bør utvikles som får ulike sektorer til samarbeide å samarbeide på en måte som fanger opp individer som står i fare for eller som har avbrutt skoleløpet. Vellykkede tiltak må innebære forebygging av senere helseproblemer og marginalisering/ekskludering, hvor videregående opplæring er en terskel for å komme seg videre, både i utdannings- og yrkeslivet.

Et siste poeng som på enkelte måter vender seg mot kunnskapsoppsummeringen er å sette spørsmålsteget ved Kunnskapssamfunnet og nødvendigheten av videregående opplæring som en universell transitstasjon til voksenlivet. I denne sammenhengen kan vi trekke veksler på Diderichsen m.fl. (2011), som ved å vise til erfaringene fra prosjektet 'Ungdomsuddannelse til alle' påpeker at det er verdt å ikke bare se på årsakene til frafall, men også oppfordre til andre løsninger for teoretisk svake, skoletrette eller sosialt utsatte unge. Det kan finnes alternative veier til kompetanseoppnåelse i yrkesfagene, gjennom for eksempel praksistung opplæring, eller en overgang fra grunnskolen til annen beskjeftigelse for denne gruppen. En del unge *velger* tross alt å avbryte opplæringen, og de kan greie seg fint gjennom livet. På lignende vis er det mulig å tenke seg at holdningsmessige og strukturelle grep for å motvirke den sterke utdanningsinflatjonen, som enkelte ikke vil eller kan være en del av. Dersom vi ikke ser på Kunnskapssamfunnet som en naturlig og gitt utvikling, kan det gi rom for at flere typer kunnskap og erfaring utover den formale anerkjennes, og gi rom for andre, mulige livsveier som går utenfor standardopplæringen. Dette står ikke nødvendigvis i motsetning til å gi ungdom reelt like muligheter til å gjennomføre opplæringen. Her er også praksisbrev et positivt tilslag til alternative opplæringsveier. Denne vinklingen kan imidlertid være en mulighet å motvirke de negative *effektene* av manglende videregående opplæring, slik som dårlig helse og arbeidsmarkedstilknytning. Likevel, så lenge det ligger press på å utvikle og forsterke kunnskapssamfunnet og tiltak følger dette som politisk siktemål må det i dag etterstrebes at alle skal oppnå videregående kompetansenivå.

Litteraturliste

- Aaboen Sletten, M., Bakken, A. & H. Haakestad 2011. *Ny start med Ny GIV? Kartlegging av intensivopplæringen i regi av Ny GIV-prosjektet skoleåret 2010/11*. NOVA rapport nr. 23/11. NOVA, Oslo.
- Aas, G.H. 2006. Likhet uten solidaritet? Idéhistoriske studier av karakterer I utdanning og meritokrati. Avhandling ved Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Almgren, G. Magarati, M. og L. Mogford 2009. Examining the influences of gender, race, ethnicity, and social capital on the subjective health of adolescents. I *Journal of Adolescence* 32 (2009) s.109–133.
- Anvik, C.H. og A.K. Eide 2011. *De trodde jeg var en skulker men jeg var egentlig syk. Ungdom med psykiske helseproblemer og svak tilknytning til skole og arbeidsliv*. NF-notat 2001/2011. Nordlandsforskning, Bodø.
- Anvik, C.H. og A. Gustavsen 2012. *Ikke slipp meg! Unge, psykiske helseproblemer, utdanning og arbeid*. NF-rapport 13/2012. Nordlandsforskning, Bodø.
- Azzolini, D. og C. Barone 2013. Do they progress or do they lag behind? Educational attainment of immigrants' children in Italy: The role played by generational status, country of origin and social class. I *Research in Social Stratification and Mobility* 31, s. 82–96.
- Bäckman, O., Jakobsen, V., Lorentzen, T., Österbacka, E. og E. Dahl 2011. *Social Exclusion and Labour Market Attachment among Upper Secondary School Dropouts in Denmark, Finland, Norway and Sweden*. Arbetsrapport 2011:8, Institutet för Framtidsstudier, Stockholm.
- Bakken, A. 2010. *Prestasjonsforskjeller i Kunnskapsløftets første år - kjønn, minoritetsstatus og foreldres utdanning*. NOVA rapport 9/2010. NOVA, Oslo.
- Bakken, A. og K. Danielsen 2011. *Gode skoler - gode for alle? En casestudie av prestasjonsforskjeller på seks ungdomsskoler*. NOVA rapport 10/11. NOVA, Oslo.
- Bakken, A. og J.I. Elstad 2012. *For store forventninger? Kunnskapsløftet og ulikhetene i grunnskolekarakterer*. NOVA Rapport 7/12. NOVA, Oslo.
- Bakken, A. og Ø. Seippel 2012. *Framgangsrike skoler under Kunnskapsløftet*. NOVA-notat 10/12. NOVA, Oslo.
- Baklien, B., Bratt, C. og N. Gotaas 2004. *Satsing mot frafall i videregående opplæring. En evaluering*. NIBR-rapport 2004:19. NIBR, Oslo.
- Barry, M. og A.L. Reschly 2012. Longitudinal Predictors of High School Completion. I *School Psychology Quarterly* 2012, 27(2), s.74–84.
- Battin-Pearson, S., M.D. Newcomb, Abbott, R.D. Hill, K.G., Catalano, R.F. og J.D. Hawkins 2000. Predictors of Early High School Dropout: A Test of Five Theories. I *Journal of Educational Psychology* 2000, 92 (3), s.568-582.
- Berg H. og T. Thorbjørnsrud 2009. Hvorfor blir flere unge uføre? I *Søkelys på arbeidslivet* 3/2009 årgang 26, s.389-399. Institutt for Samfunnsforskning.
- Bergh, D., Hagquist, C og B. Starrin 2010. Social relations in school and psychosomatic health among Swedish adolescents—the role of academic orientation. I *European Journal of Public Health*, 21, (6), s.699–704.
- Bjørngaard, J.H, Krokstad, S., Johnsen, R., Karlsen, A.O., Pape, K., Støver, M., Sund, E. og S. Westin 2009. Epidemiologisk forskning om uførepensjon i Norden. I *Norsk Epidemiologi* 2009; 19 (2), s. 103-114.
- Bjørkeng, B. 2013. Yrkesfag – lengre vei til målet. I *Samfunnsspeilet* 1/2013, s.20-24. Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.
- Bjørnstad, R. og M. L. Gjelsvik 2011. *How are educational groups affected by economic shocks and trends?* SSB Reports 50/2011. Statistisk sentralbyrå, Oslo–Kongsvinger.
- Blekesaune, M. 2005. *Unge uførepensjonister. Hvem er de, og hvor kommer de fra?* NOVA-rapport 8/05. NOVA, Oslo.
- Blöndal, K.S., Jónasson, J.T. og H. Íslands 2010. Frafall i skolen og tiltak mot frafall på Island: Ulike perspektiver. I Markussen, E. (red.), *Frafall i utdanning for 16-20-åringer i Norden*. TemaNord 2010: 517. Nordisk Ministerråd, København.
- Brage, S. og O. Thune 2008. Medisinske årsaker til uføreytelser blant unge 1977-2006. I *Arbeid og*

- velferd 3, s.28-36.
- Bratsberg, B., Raaum, O., Røed, K. og H.M. Gjefsen 2010. *Utdannings- og arbeidskarrierer hos unge voksne: Hvor havner ungdom som slutter skolen i ung alder?* Rapport 3/2010. Frischsenteret, Oslo.
- Bratsberg, B., Hægeland, T. og O. Raaum 2011. Tøffere krav? Ferdigheter og deltakelse i arbeidslivet. I *Søkelys på Arbeidslivet*. 28(4) 2011, s. 302-316.
- Breslau, J. 2010. *Health in Childhood and Adolescence and High School Dropout*. California Dropout Research Project Report 17, March 2010. University of California, Davis.
- Bringsrud Fekjær S. og I. Brekke 2009. I samme båt. Frafall fra videregående skole og arbeidsmarkedstilknytning blant etterkommere av innvandrere og unge med majoritetsbakgrunn. I Birkelund, G.E. og A. Mastekaasa (red.), *Integrert? Innvandrere og barn av innvandrere i utdanning og arbeidsliv* :75-89. Abstrakt forlag, Oslo.
- Bruusgaard, D., Smeby, L. og B. Claussen 2010. Education and disability pension: A stronger association than previously found. I *Scandinavian Journal of Public Health*, 2010, 38, s.686–690.
- Buland, T., Holth Mathiesen, I., Aaslid, B.E., Haugbakken, H., Bungum, B. og S. Mordal 2011. *På vei mot framtida – men i ulik fart? Sluttrapport fra evaluering av skolens rådgivning*. SINTEF Teknologi og samfunn Rapport 2011-02-11.
- Bunar, N. 2012. *Skolan och staden – forskningsperspektiv på integration och skolrelaterade klyftor i den moderna staden*. Ett diskussionsunderlag framtaget för Kommission för ett socialt hållbart Malmö 2011-2012. Kommission för ett socialt hållbart Malmö, Malmö.
- Caspersen, J., Hovdhaugen, E. og H. Karlsen 2012. *Ulikhet i høyere utdanning: En litteraturgjennomgang for perioden 2002-2012*. NIFU-rapport 32-2012. NIFU, Oslo.
- Clausen, S.-E. og L.B. Kristofersen 2008. *Barnevernsklienter i Norge 1990-2005. En longitudinell studie*. Rapport Nr. 3/08. Oslo: NOVA.
- Coleman, J. 1988. Social capital in the creation of human capital. I *American Journal of Sociology* 94 Supplement, s.95-120.
- Dalgard, O.S., Mykletun, A., Rognerud, M., Johansen, R. og P.H. Zahl (2007). Education, sense of mastery and mental health: results from a nation-wide health monitoring study in Norway. *BMC Psychiatry* 2007, 7:20. <http://www.biomedcentral.com/1471-244X/7/20>
- Daniel, S.S., Walsh, A.K., Goldston, D.B., Arnold, E.M., Reboussin, B.A. og F.B. Wood 2006. Suicidality, School Dropout, and Reading Problems Among Adolescents. I *Journal of Learning Disabilities* (2006) 39, s.507-514.
- De Ridder, K.A., Pape, K., Johnsen R., Westin, S., Holmen, T.L., og J.H. Bjørngaard 2012. School dropout: a major public health challenge: a 10-year prospective study on medical and non-medical social insurance benefits in young adulthood, the Young-HUNT 1 Study (Norway). I *Journal of Epidemiology and Community Health* Nov 66(11), s.995-1000.
- Diderichsen, F., Andersen, F. og C. Manuel (2011). *Ulighed i Sundhed- årsager og indsatser*. København: Sundhedsbestyrelsen og København Universitet.
- Dæhlen, M., Danielsen, K., Strandbu, Å. og Ø. Seippel 2013. *Voksne i grunnskole og videregående opplæring*. NIFU-rapport 27 2013. NIFU, Oslo.
- EC (European Commission) 2012. Commission Staff Working Document. *Education And Training Monitor 2012*. Strasbourg, 20.11.2012, SWD(2012) 373 final. Accompanying the document Communication from the Commission Rethinking education: investing in skills for better socio-economic outcomes.
- Elovainio, M., Pulkki-Råback, L., Jokela, M., Kivimäki, M., Hintsanen, M., Hintsanen, T., Viikari, J., Raitakari, O.T. og L. Keltikangas-Järvinen 2012. Socioeconomic status and the development of depressive symptoms from childhood to adulthood: A longitudinal analysis across 27 years of follow-up in the Young Finns study. I *Social Science & Medicine* 74 (2012), s.923-929.
- Elstad, J.I. 2008. *Utdanning og helseulikheter. Problemstillinger og forskningsfunn*. Helsedirektoratet, Oslo.
- Elstad, J.I. 2010. Helse blant barn og unge i lavinntektsfamilier. I Sandbæk, M. og A.W. Pedersen (red.), *Barn og unges levekår i lavinntektsfamilier. En panelstudie 2000-2009*. Rapport nr. 10/10. NOVA, Oslo.
- Falch, T. og O.H. Nyhus 2009. *Frafall fra videregående opplæring og arbeidsmarkedstilknytning for*

- unge voksne. SØF-rapport nr. 07/09. Senter for økonomisk forskning as, Trondheim.
- Falch, T., Borge Johannesen, A. og B. Strøm 2009. *Kostnader av frafall i videregående opplæring*. SØF-rapport nr. 08/09. Senter for økonomisk forskning, Trondheim.
- Falch, T., Borge, L.-E., Lujala, P., Nyhus, O.H og B. Strøm 2010. Årsaker til og konsekvenser av manglende fullføring av videregående opplæring. SØF-rapport nr. 03/10. senter for økonomisk forskning, Trondheim.
- Falch, T. og O.H. Nyhus 2011. Betydningen av fullført videregående opplæring for sysselsetting og inaktivitet blant unge voksne. I *Søkelys på arbeidslivet* 28 (4) 2011, s. 285-301.
- Falch, T. 2011. Videregående opplæring og arbeidsmarkedstilknytning for unge voksne. I *Tidsskrift for Velferdsforskning* 14(1), s.25-37.
- Fevang, E. og K. Røed (2006). *Veien til uføretrygd i Norge*. Rapport 10:2006. Stiftelsen Frischsenteret for samfunnsøkonomisk forskning, Oslo.
- Freudenberg, N. og J. Ruglis 2007. Reframing school dropout as a public health issue. I *Preventing Chronic Disease October 2007, 4(4)*. Elektronisk versjon http://www.cdc.gov/pcd/issues/2007/oct/07_0063.htm. Lastet ned 02.02.2013.
- Frøseth, M.W., Hovdhaugen, E., Høst, H. og N. Vibe 2008. *Tilbudsstruktur og gjennomføring i videregående opplæring. Delrapport I Evaluering av Kunnskapsløftet*. NIFU-rapport 40-2008. NIFU, Oslo.
- Frøseth, M.W. og E. Markussen 2009. Gjennomstrømming og kompetanseoppnåelse i videregående opplæring. I Markussen, E. (red.), *Videregående opplæring for (nesten) alle?* Cappelen Akademisk forlag, Oslo.
- Frøseth, M.W., Hovdhaugen, E., Høst, H. og N. Vibe 2010. *En, to... tre? Den vanskelige overgangen. Evaluering av Kunnskapsløftet. Fra andre til tredje år i videregående opplæring*. Rapport 21/2010 NIFU STEP, Oslo.
- Furuberg og Myklebø 2013. Unges tilknytning til arbeidslivet. NAV-rapport 2013:1.
- Gjefsen, H.M, Gjelsvik, M.L., Roksvaag, K. og N.M. Stølen 2012. Utdannes det riktig kompetanse for fremtiden? I *SSB Økonomiske analyser 3/2012*. SSB Oslo.
- Gravseth, H.M. og P. Kristensen 2008. Sosiale helsegradienter i arbeidslivet. Hva vet vi? I *Utposten nr. 5 2008*, s.16-19.
- Gravseth, H.M., Bjerkedal, T., Irgens, L.M., Aalen, O.O., Selmer, R. og P. Kristensen 2008. Influence of physical, mental and intellectual development on disability in young Norwegian men. I *European Journal of Public Health* 18 (6), s.650–655.
- Grøgaard, J.B. 1997. En historie som har fått vasket seg? Om oppfølgingstjenestens målgruppe – rekruttering og tiltak første skoleår. I Lødding, B. og K. Tornes (red.), *Idealer og paradokser. Aspekter ved gjennomføringen av Reform 94*. Tano Aschehoug, Oslo.
- Grøgaard, J.B. 2006. Yrkesutdannede ungdoms overgang til arbeid. I Grøgaard, J.B. og L.A. Støren (red.), *Kunnskapssamfunnet tar form. Utdanningseksplasjonen og arbeidsmarkedets struktur*. Cappelen, Oslo.
- Grøgaard, J.B. og P.O. Aamodt 2006. Veksten i høyere utdanning: Noen drivkrefter og konsekvenser. I Grøgaard, J.B. og L.A. Støren (red.), *Kunnskapssamfunnet tar form. Utdanningseksplasjonen og arbeidsmarkedets struktur*. Cappelen, Oslo.
- Hagquist, C.E.I. 2006. Health inequalities among adolescents - the impact of academic orientation and parents' education. I *European Journal of Public Health, 17 (1)*, s. 21–26.
- Halvorsen, B., Hansen, O.J. og J. Tägtström 2012. *Unge på kanten. Om inkludering av utsatte ungdommer*. Nord 2012:005. Nordisk ministerråd, København.
- Hammer, T. 2000. Mental health and social exclusion among unemployed youth in Scandinavia. A comparative study. I *Journal of Social Welfare*, 2000, 9, s. 53-63.
- Hansen, K.L. 2012. *Likestillingsstatus blant samer. En kunnskapsstatus*. Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Heesch, van M.M.J., Bosma, H., Traag, T. og F. Otten 2011. Hospital admissions and school dropout: a retrospective cohort study of the 'selection hypothesis'. *The European Journal of Public Health* September 10, 2011, s.1-6.
- Heggen, K., Jørgensen, G. og G. Paulsgaard 2003. *De andre. Ungdom, risikoner og marginalisering*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Helgøy, I. og A. Homme 2012. *Ny GIV i skolen: Heftig begeistring – organisatorisk begrenning*.

- Evaluering av Ny GIV Overgangsprosjektet – Delrapport. Uni Rokkansenteret rapport 6 – 2012. Uni Rokkansenteret, Bergen.*
- Helland, H. og L.A. Støren 2004. *Videregående opplæring – progresjon, gjennomføring og tilgang til læreplasser. Forskjeller etter studieretning, fylke og kjønn og mellom elever med minoritets- og majoritetsbakgrunn.* NIFU STEP Skriftserie 26/2004. NIFU STEP, Oslo.
- Helland, H. og L.A. Støren 2011. Sosial reproduksjon i yrkesfagene. Hvordan påvirker bakgrunnsfaktorer hvilken type kompetanse yrkesfagelever oppnår? I *Tidsskrift for Samfunnsforskning* nr. 2, 2011.
- Helland, H. og V. Opheim 2006. Sosiale forskjeller – også i arbeidsmarkedet? I Grøgaard, J.B. og L.A. Støren (red.), *Kunnskapssamfunnet tar form. Utdanningseksplasjonen og arbeidsmarkedets struktur.* Cappelen, Oslo.
- Helsedepartementet 2003. *Resept for et sunnere Norge. Stortingsmelding 16 (2002-2003).* Helsedepartementet, Oslo.
- Helse- og Omsorgsdepartementet 2007. *Nasjonal strategi for å utjevne sosiale helseforskjeller. Stortingsmelding nr. 20 (2006-2007).* Helse- og Omsorgsdepartementet, Oslo.
- Helse- og Omsorgsdepartementet 2009. *Samhandlingsreformen. Rett behandling – på rett sted – til rett tid. Stortingsmelding nr. 47 (2008–2009).* Helse- og Omsorgsdepartementet, Oslo.
- Hernes, G. 2010. *Gull av gråstein. Tiltak for å redusere frafall i videregående opplæring.* FAFO-rapport 2010:3. FAFO, Oslo.
- Hodgson, J., Rønning, W., Luckner Strømsvik, C. og P. Tomlinson 2012. *Klasseromsobservasjoner av intensivopplæringen i Ny Giv. Underveisrapport.* NF-rapport nr. 15/2012. Nordlandsforskning, Bodø.
- Holen, S. og B. Lødding 2012. *Intensivopplæringen i Ny GIV for 10.trinnselever våren 2012. Kartlegging av deltagelse, organisering og opplevelse.* Rapport 42/2012. NIFU, Oslo.
- Humlum, M.K. og T.P. Jensen 2010. *Frafald på de erhvervsfaglige utdannelse. Hva karakteriserer de frafaldstruede unge?* AKF Working paper, Anvendt Kommunal Forskning, København.
- Hyggen, C. og T. Hammer (2012). Arbeidsmotivasjon fra ung til voksen - hva betyr frafall fra videregående skole? I Stjernø, S. & E. Øverbye (red.), *Arbeidslinja - arbeidsmotivasjonen og velferdsstaten.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Hyggen, C. og C. Gjerustad 2013. Knuste drømmer? Aspirasjoner, yrkeskarriere og mental helse fra ung til voksen. I Hammer, T. og C. Hyggen (red.), *Ung, voksen og utenfor. Mestring og marginalitet på vei til voksenliv.* Gyldendal akademisk, Oslo.
- Hægeland, T. Kirkebøen, L og O. Raaum 2010. *Skolebidragsindikatorer for videregående skoler i Oslo.* Rapporter 36/2010, Statistisk sentralbyrå, Oslo/Kongsvinger.
- Høst H. 2009. Fag- og yrkesopplæringen. I Markussen, E. (red.), *Videregående opplæring for (nesten) alle.* Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Høst, H. 2011. *Praksisbrev – et vellykket tiltak mot frafall. Hva er lærdommene? Sluttrapport fra den forskningsbaserte evalueringen av forsøk med praksisbrev 2008-2011.* Rapport 27/2011. Oslo: NIFU.
- Jackson, M. 2013. Introduction: How is inequality of educational opportunity generated? The case of primary and secondary effects. In Jackson, M. (red.), *Determined to succeed? Performance versus choice in educational attainment.* Stanford University Press, Stanford.
- Johansson Helland, M. og K.S. Mathiesen (2009). *13-15 åringer fra vanlige familier i Norge – hverdagsliv og psykisk helse.* Folkehelseinstituttet rapport 2009:1. Nasjonalt folkehelseinstitutt, Oslo.
- Kaspersen, S.L. Bungum, B., Buland, T., Slettebak, R. og S.O. Ose 2012. *Holdninger til fravær og nærvær i skole og arbeidsliv.* SINTEF Teknologi og samfunn og NTNU, Trondheim.
- Kristensen, P. og T. Bjerkedal 2003. Trender i deltakelse i arbeidslivet – betydningen av kronisk sykdom som barn og utdanningsnivå. I *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* nr. 22, 2004; 124, s. 2879–2883.
- Kristofersen, L.B. og S. Sverdrup 2013. Følger av oppvekst med rus og psykiske helseproblemer i familien. I Hammer, T. og C. Hyggen (red.), *Ung, voksen og utenfor. Mestring og marginalitet på vei til voksenliv.* Gyldendal akademisk, Oslo.

- Kunnskapsdepartementet 2006. *Tiltak for bedre gjennomføring i videregående opplæring*. Rapport Arbeidsgruppe nedsatt av Kunnskapsdepartementet 30. august 2006. Oslo.
- Kunnskapsdepartementet 2010. *Tilbud og etterspørsel etter høyere utdannet arbeidskraft fram mot 2020*. Rapport desember 2010.
- Kunnskapsdepartementet 2011. Læring og fellesskap. Tidlig innsats og gode læringsmiljøer for barn, unge og voksne med særlige behov. Meld. St. 18 (2010–2011). Tilråding fra Kunnskapsdepartementet av 8. april 2011, godkjent i statsråd samme dag. (Regjeringen Stoltenberg II).
- Kunnskapsdepartementet 2012. *Midtveisrapport Ny GIV 2012*. regjeringen.no/nygiv
- Kunnskapssenteret 2010. *Effekter av skolehelsetjenesten på barn og unges helse og oppvekstsvilkår*. Rapport fra Kunnskapssenteret nr. 15–2010. Systematisk oversikt. Kunnskapssenteret, Oslo.
- Lamb, S. 2011. Pathways to school completion: An International Comparison. I Lamb, S., Sandberg, N. og E. Markussen (red.), *School dropout and completion: international comparative studies in theory and policy*. Springer, Dordrecht.
- Lamb, S. 2011. School Dropout and Inequality. I Lamb, S., Sandberg, N. og E. Markussen (red.), *School dropout and completion: international comparative studies in theory and policy*. Springer, Dordrecht.
- Lamb, S. og E. Markussen 2011. School dropout and completion: An International Perspective. I Lamb, S., Sandberg, N. og E. Markussen, *School dropout and completion: international comparative studies in theory and policy*. Springer, Dordrecht.
- Lamb, S., Sandberg, N. og E. Markussen (red.) 2011. *School dropout and completion: international comparative studies in theory and policy*. Springer, Dordrecht.
- Larsen, K.A. 1995. *Kompetanse. Utdanningsbasert kompetanse i dagens og morgendagens arbeidsmarked*. FAFO rapport 277. FAFO, Oslo.
- Larsen, K.A., Berg, H., Klingenberg, S. og A. Gleinsvik (2011): *Utfall på arbeidsmarkedet for personer som tar videregående opplæring som voksne*. Proba-rapport nr. 2011-04. Proba samfunnsanalyse, Oslo.
- Leadbeater, B.J., Kuperminc, G.P., Blatt, S.J. og C. Hertzog 1999. A Multivariate Model of Gender Differences in Adolescents' Internalizing and Externalizing Problems. I *Developmental Psychology (1999)*, 35 (5), s. 1268-1282.
- Leuven, E. og Oosterbeek, H. 2008. An alternative approach to estimate the wage returns to private-sector training. *Journal of Applied Econometrics* 23: s.423-434.
- Lødding, B. Markussen, E. og N. Vibe 2005. «...utnytte sine evner og realisere sitt talent»? *Læringsutbytte ved innføringen av Kunnskapsløftet*. Rapport 5/2005. NIFU STEP, Oslo.
- Lødding, B. (2006). Samtaler med ungdom utenfor videregående opplæring. I Markussen, E., Lødding, B. Sandberg, N. og N. Vibe(red.), *Forskjell på folk – hva gjør skolen?* NIFU STEP-rapport 3/2006. Oslo: NIFU STEP.
- Lødding, B. 2009. *Sluttere, slitere og sertifiserte. Bortvalg, gjennomføring og kompetanseoppnåelse blant minoritetsspråklige ungdommer i videregående opplæring*. Rapport 13 2009. NIFU STEP, Oslo.
- Markussen, E. 2000. *Særskilt tilrettelagt opplæring i videregående- hjelper det? Om segregering, inkludering og kompetanseoppnåelse i det første Reform 94- kullet*. FAFO-rapport 341. FAFO, Oslo.
- Markussen E. og N. Sandberg (2005). *Stayere, sluttere og returnerte. Om 9756 ungdommer på Østlandet, deres vei gjennom, ut av, eller ut og inn av videregående opplæring, og om deres prestasjoner to år etter avsluttet grunnskole*. NIFU STEP skriftserie 6/2005. Oslo: NIFU.
- Markussen, E., Frøseth, M.W., Lødding, B. og N. Sandberg 2008. *Bortvalg og kompetanse. Gjennomføring, bortvalg og kompetanseoppnåelse i videregående opplæring blant 9749 ungdommer som gikk ut av grunnskolen på Østlandet våren 2002. Hovedfunn, konklusjoner og implikasjoner fem år etter*. Rapport 13/2008. NIFU STEP, Oslo.
- Markussen, E. 2009. Innledning. I Markussen, E. (red.), *Videregående opplæring for (nesten) alle?* Cappelen Akademisk forlag, Oslo.
- Markussen, E. 2010. Sammendrag. Frafall i utdanning for 16-20-åringer i Norden. I Markussen, E.

- (red.), *Frafall i utdanning for 16-20-åringer i Norden*. TemaNord 2010: 517. Nordisk Ministerråd, København.
- Markussen, E., Frøseth, M. W., Sandberg, N., Lødding, B. og J. Spord Borgen 2011. Early leaving, non-completion and completion in upper secondary education in Norway. I Lamb, S., Sandberg, N. og E. Markussen (red.), *School dropout and completion: international comparative studies in theory and policy*. Springer, Dordrecht.
- Markussen, E. og Seland 2012. *Å redusere bortvalg - bare skolenes ansvar? En undersøkelse av bortvalg ved de videregående skolene i Akershus fylkeskommune skoleåret 2010-2011*. Rapport 6/2012. NIFU, Oslo.
- Markussen, E., Lødding, B. og S. Holen 2012. *De' hær e'kke nokka for mæ. Om bortvalg, gjennomføring og kompetanseoppnåelse i videregående skole i Finnmark skoleåret 2010-2011*. Rapport 10/2012. NIFU, Oslo.
- Marmot, M. et al. 2010. Fair society, healthy lives. *The Marmot review. strategic review of health inequalities in England post-2010*. <http://www.instituteofhealthequity.org/projects/fair-society-healthy-lives-the-marmot-review>
- Nordli Hansen, M. 2005. Utdanning og ulikhet – valg, prestasjoner og sosiale settinger. I *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 2, s.133-158.
- Nordli Hansen, M. 2011. Finnes det en talentreserve? Betydningen av klassebakgrunn og karakterer for oppnådd utdanning. I *Søkelys på arbeidslivet* 28(3), s. 173-189.
- Nordli Hansen, M. og A. Mastekaasa 2010. Utdanning – stabilitet og endring. I Frønes, I. og L. Kjølsvold (red.), *Det norske samfunn*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Norvoll, R. og K. Fossetøl 2010. *Funksjonshemmede og arbeid. En kunnskapsstatus*. AFI-notat 13/2010. AFI, Oslo.
- NOU 1976. Levekårsundersøkelsen. Utdanning og ulikhet. Av Hernes, G. og K. Knudsen. NOU 1976:46. Oslo, Universitetsforlaget.
- NOU 2003. *I første rekke. Forsterket kvalitet i en grunnopplæring for alle. NOU 2003:16*. Utredning fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon av 5. oktober 2001. Avgitt til Utdannings- og forskningsdepartementet 5. juni 2003. Departementenes servicesenter, Oslo.
- NOU 2008:18 Fagopplæring for framtida. Utvalget for fag- og yrkesopplæringen ble oppnevnt av Regjeringen i statsråd 29. juni 2007. Utredningen ble avgitt til Kunnskapsdepartementet 13. oktober 2008. Departementenes servicesenter, Oslo.
- NOU 2009a. *Rett til læring, NOU 2009: 18*. Utredning fra utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 29. juni 2007. Avgitt til Kunnskapsdepartementet 2. juli 2009. Departementenes servicesenter, Oslo.
- NOU 2009b. *Fordelingsutvalget. NOU 2009: 10*. Utredning fra et utvalg oppnevnt av Finansdepartementet 25. april 2008 Avgitt 30. april 2009. Oslo: Departementenes servicesenter.
- NOU 2012. *Arbeidsrettede tiltak. NOU 2012: 6*. Utredning fra utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 29. januar 2010. Avgitt til Arbeidsdepartementet 9. februar 2012. Departementenes servicesenter, Oslo.
- Nygård, g. og N.P. Sandbu 2011. *Hovedtall for utdanning*. Utdanning 2011. SSB, Oslo og Kongsvinger.
- OECD (2012). *Education at a Glance 2012: OECD Indicators*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2012-en>
- OECD 2013. *Mental health: Norway*. Mental Health and Work, OECD Publishing. doi: 10.1787/9789264178984-en
- Olsen, T.S., Jentoft, N. og H.C. Jensen 2009. "Et liv jeg ikke valgte". *Om unge uføre i fire fylker*. FoU rapport nr. 9/2009. Universitetet i Agder og Agderforskning, Kristiansand.
- Opheim, V. 2009. Kostnader ved frafall: Hva betyr frafall i videregående opplæring for inntekt blant ulike grupper yrkesaktiv ungdom? I *Søkelys på arbeidslivet* 26 (3) 2009, s. 325–340.
- Pape, K., Bjørngaard, J.H., Westin, S., Holmen, T.L. og S. Krokstad 2011. Reading and writing difficulties in adolescence and later risk of welfare dependence. A ten year follow-up, the HUNT Study, Norway. I *BMC Public Health* 2011, 11: 718.
- Pape, K. 2013. Health, school and family factors in adolescence and labour market integration problems in young adulthood. The HUNT study. Doktoravhandling ved

- NTNU (bind-/heftenr. 2013:183. Avhandling (ph.d.). Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Raaum, O., Rogstad, J., Røed, K. og L. Westlie 2009. Young and out: An application of a prospects-based concept of social exclusion I *Journal of Socio-Economics* 38 (2009). S.173–187.
- Rosenstock, M., Tinggaard, K., Holt, H. og S. Jensen 2004. Rummelighedens rammer. Ansættelsesmuligheder for personer med hjerneskade, sindslidelse eller utviklingshæmning. 04:22. Socialforskningsinstituttet, København.
- Rusnes, I. 2005. *Arbeidsrettede tiltak for unge med funksjonsnedsettelse - en kunnskapsoversikt*. AFI-notat 2/2010. AFI, Oslo.
- Simson, von K. *Kommende publikasjon*. Frafall i videregående skole og lokale arbeidsmarkedsforhold.
- Soest, von T. og C. Hyggen 2013. Psykiske plager blant ungdom og unge voksne. Hva vet vi om utviklingen de siste tiårene? I Hammer, T. og C. Hyggen (red.), *Ung, voksen og utenfor. Mestring og marginalitet på vei til voksenliv*. Gyldendal akademisk, Oslo.
- SSB 2012a. *Videregående opplæring og annen videregående utdanning, 2012, foreløpige tall*. Elektronisk versjon <http://www.ssb.no/vgu/> Hentet 3.mars 2013.
- SSB 2012b. Gjennomstrømming i videregående opplæring, Elektronisk versjon <http://www.ssb.no/vgogjen> Hentet 25.mars 2012.
- SSB 2013. Befolkningens utdanningsnivå. 1. oktober 2012. Elektronisk versjon <http://www.ssb.no/utniv/> Hentet 29.08.2013.
- Skilbrei, M.L. 2005. *Unge uføres avgang fra arbeidslivet – en kunnskapsoversikt*. NOVA skriftserie 5/05. NOVA, Oslo.
- Støren, L.A. og N. Sandberg 2001. *Gjennomstrømming i videregående opplæring 1994-1999. Videreføring av evalueringen av Reform 94*. NIFU skriftserie nr. 8/2001. NIFU, Oslo.
- Støren, L.A., Helland, H. og J.B. Grøgaard 2007. *Og hvem stod igjen...? Sluttrapport fra prosjektet Gjennomstrømming i videregående opplæring blant elever som startet i videregående opplæring i årene 1999–2001*. NIFU STEP Rapport 14/2007. NIFU STEP, Oslo.
- Støren, L.A., Opheim, V. og H. Helland 2009. Getting through closed doors? Labour market entry among ethnic minority and majority youth with low levels of formal education. I *Journal of Education and Work*, 22:4, s.261-282.
- Støren L.A. 2013. Lav kompetanse og «fanget» i velferdssystemet. Rammer det særlig innvandrere? I Hammer, T. og C. Hyggen (red.), *Ung, voksen og utenfor. Mestring og marginalitet på vei til voksenliv*. Gyldendal akademisk, Oslo.
- Sørbo, J. og K. Jacobsen 2012. Bedriftsundersøkelsen 2012. I *Arbeid og Velferd* nr. 2/2012, s.20-40.
- Undheim, A.M. 2003. Dyslexia and psychosocial factors. A follow-up study of young Norwegian adults with a history of dyslexia in childhood. I *Nordic Journal of Psychiatry* 57, s.221-226.
- Utdanningsdirektoratet 2009. *Frafall fra fagopplæring - slik yrkesfaglærere ser det*. Rapport 1/2009. Utdanningsdirektoratet, Oslo.
- Utdanningsdirektoratet 2012. *Utdanningsspeilet 2012. Tall og analyse av grunnopplæringen i Norge*. Utdanningsdirektoratet, Oslo.
- Utdanningsdirektoratet 2013. *Gjennomføringsbarometeret 2013:1 Ny GIV*. regjeringen.no/nygiv
- Utdanningsetaten i Oslo 2010. *Psykisk helse i OSLOskolene. Et tverrfaglig samarbeid*. Utdanningsetaten, Oslo.
- Van der Wel, K., Dahl, E., Lødemel, I., Løyland, B., Naper, S.O. og M. Slagsvold 2006. *Funksjonsevne blant langtidsmottakere av sosialhjelp*. Gruppe for inkluderende velferd (GIV) og Avdeling for sykepleieutdanning (SU), HiO, Oslo.
- Vestel, V. og I. Hydle (2009). *Fritidsklubb – kvalifisering og rusforebygging?* NOVA-rapport 15/09. NOVA, Oslo.
- Vibe, N., Frøseth, M.W., Hovdhaugen, E. og E. Markussen 2012. *Strukturer og konjunkturer Evaluering av Kunnskapsløftet*. Sluttrapport fra prosjektet «Tilbudsstruktur, gjennomføring og kompetanseoppnåelse i videregående opplæring» Rapport 26, 2012. NIFU, Oslo.
- Wendelborg, C., Paulsen, V., Røe, M., Valenta, M. og E. Skaalvik 2012. *Elevundersøkelsen 2012. Analyse av Elevundersøkelsen 2012*. Rapport 2012. Mangfold og inkludering. NTNU Samfunnsforskning AS, Trondheim.

- Wessel Andersson, H., Kaspersen, S.L., Bungum, B., Bjørngaard, J.H. og T. Buland 2010. *Psykisk helse i skolen. Effektevaluering av opplæringsprogrammene Hva er det med Monica?, STEP – ungdom møter ungdom og Venn1.no*. SINTEF A14919 rapport. SINTEF Teknologi og samfunn, Trondheim.
- WHO 2008. *Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health*. Final Report of the Commission on Social Determinants of Health. Genève, World Health Organization: 2008.
- Wollscheid, S. 2010. *Språk, stimulans og læringslyst- tidlig innsats og tiltak mot frafall i videregående opplæring. En kunnskapsoversikt*. NOVA rapport 12/2010. NOVA, Oslo.
- Øia, T. 2011. *Ungdomsskoleelever. Motivasjon, mestring og resultater*. NOVA rapport 9/11. NOVA, Oslo.

www.hioa.no

Stuedsted Pilestredet
Pilestredet 46
0167 Oslo

Stuedsted Kjeller
Kunnskapsveien 55
2007 Kjeller

